

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**ADORNO'DA MUTLU YAŞAM VE KÜLTÜR
İLİŞKİSİ**

Fatma ALADAĞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yunus CENGİZ

MARDİN -2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
Yüksek Lisans Tezi

ADORNO'DA MUTLU YAŞAM VE KÜLTÜR
İLİŞKİSİ

Fatma ALADAĞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yunus CENGİZ

MARDİN -2022

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,

- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,

- Tez çalışmasının özgün olduğunu,

- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

İmza

Adı SOYADI

Tarih

(Gün/Ay/Yıl)

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Adorno'da Mutlu Yaşam ve Kültür İlişkisi

Fatma ALADAĞ

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

2022: 100 Sayfa

Bu çalışma, Aydınlanma dönemiyle birlikte toplumsal anlamda yaşanmış ve yaşanabilecek olan sorunları Adorno'nun ahlak felsefesi bağlamında ortaya koymaktadır. Burada Adorno'nun şahit olduğu Auschwitz olayı sonrasındaki yaşamda ahlaki ve kültürel değerlerin, kültür endüstrisi tarafından yeniden biçimlendirilip topluma sunulduğu ve toplumun da sunulan vaatleri sorgulamadan kabul ettiği tespit edilmiştir. Bu bakımdan kültür endüstrisi tarafından yürütülen modern dünyada, özgürlüğün yeniden elde edilebilmesi için Adorno'nun bireye önerdiği kurtuluş yollarının açıklanması amaçlanmıştır. Çalışmada, Adorno'nun ahlak felsefesi bağlamında modern yaşam içerisinde sorunlu bir konu haline gelen ahlaki yaşamın imkânı irdelenmiş ve bu imkânın Adorno'nun önerdiği şekilde bilinçli bireylerin sayılarının artırılıp modern dünyaya karşı geçmişin sorunlarını geleceğe aktarabilen önemli sanat yapıtları üretmeleri ile mümkün olabileceği konusu yazarın eserlerinden yola çıkarak aktarılmıştır. Bu bağlamda değişen ve gelişen bir dünyada sanat yapıtlarının Adorno'nun düşüncesindeki kadar masum bir dinamikliğe sahip olmadığı fikri ve bütünün yanlış olduğu düşüncesini savunan Adorno'nun sanat konusundaki çelişik düşünceleri göz önüne alınarak bütün içerisinde biçimlenen sanat eserlerinin gerçekliği tam anlamıyla yansıtmadığı düşüncesi savunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Auschwitz, Ahlak, Kültür, Kültür Endüstrisi, Sanat, Eleştirel Teori, Toplum.

ABSTRACT

Master Thesis

The Relationship Happy Life and Culture at Adorno

Fatma ALADAĞ

Mardin Artuklu University

The Institute for Graduate Educational Studies

Department of Philosophy

2022: 100 Pages

This study, reveals the problems that have been and will be experienced in the social sense with the Enlightenment period in the context of Adorno's moral philosophy. Here, it has been determined that in the life after the Auschwitz event that Adorno witnessed, moral and cultural values were reshaped by the culture industry and presented to the society, and the society accepted the promises without question. In this respect, it is aimed to explain the ways of salvation suggested by Adorno for the individual in order to regain freedom in the modern world run by the culture industry. In the study, the possibility of moral life, which has become a problematic issue in modern life in the context of Adorno's moral philosophy, is examined and the subject that this possibility is possible by increasing the number of conscious individuals as suggested by Adorno and producing important works of art that can transfer the problems of the past to the modern world is based on the works of the author. out and transferred. In this context, it has been tried to defend the idea that the works of art that are shaped within the whole do not fully reflect the reality, considering the contradictory thoughts of Adorno on art, who defends the idea that the works of art do not have as innocent dynamism as Adorno's thought in a changing and developing world, and the idea that the whole is wrong.

Key Words: Adorno, Auschwitz, Ethics, Culture, Culture Industry, Art, Critical Theory, Society.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Adorno'nun yaşamış olduğu çağın siyasi, ekonomi, ahlaki ve kültürel sorunları göz önünde bulundurularak, Adorno düşüncesi çerçevesinde “Bugün doğru yaşam mümkün müdür?” sorusuna yönelik araştırmaları ortaya koymaya çalışmaktadır. Değişen dünyayla birlikte anlamsızlaşan kültürel ve ahlaki değerler, Adorno'ya göre yanlış yaşamın temsilcileridir. Kültür endüstrisinin, insan hayatındaki konumu düşünürün modern dünyaya karşı tepkisinin ve eleştirilerinin de sebebidir. Çünkü kültür endüstrisi hayatı tümüyle etkisi altına almıştır.

Sanat doğrudan olmasa da belirli bir amaç doğrultusunda gelecek toplumlar üzerinde etki yaratabilecek bir güce sahip olmalıdır. Adorno, İkinci Dünya Savaşı sırasında sanat yapmanın barbarlık olduğunu ifade ederken etkili bir sanat yapıtının tarihsel gerçeklikleri yansıtabileceğini daha sonraları eserlerine konu edinir. Adorno'nun sanat yapıtlarını başta barbarlık olarak görmesinin sebebi ise yaşamının bile suç olduğu bu dönemde sanatın, tüm acı yaşanmışlıkları göz ardı ettiği düşüncesidir.

Çalışmam süresince her türlü desteği sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Yunus CENGİZ'e ve çalışmam hakkında fikir beyan eden arkadaşım Kemal İÇTEN'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Fatma Aladağ

Mayıs, 2022

Mardin

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1.ADORNO'DA AHLAK KAVRAMI	8
1.1.Ahlak.....	8
1.2.Auschwitz Olayında Ahlakın Yeri	12
1.3.Adorno'nun Ahlak Eleştirisi	18
2.ADORNO'DA KÜLTÜR KAVRAMI.....	25
2.1. Auschwitz Sonrası Kültür.....	26
2.2. Kültür Endüstrisi.....	30
2.2.1. Eleştirel teori.....	36
2.2.2. Toplum.....	42
2.3. Adorno'nun Felsefesinde Aydınlanma Kavramı ve Kapitalizm Eleştirisi	46
2.4 Negatif Diyalektik	53
3. MUTLU YAŞAM VE KÜLTÜR	64
3.1. Adorno'nun “Yanlış Hayat Doğru Yaşanmaz” Tezi Bağlamında Ahlak ve Kültür İlişkisi	66
3.2. Değişen Kültür Endüstrisinde Ahlaki Yaşamın İmkânı	75
3.2.1. Sanat.....	84
SONUÇ.....	94

KAYNAKÇA	98
----------------	----

KISALTMALAR

Çev. : Çeviren

s. : Sayfa

pp. : Sayfa

SBE. : Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

Theodor Wiesengrund Adorno, 11 Eylül 1903 tarihinde Frankfurt doğumlu olup bir şarap tüccarının oğludur. Özellikle müzik alanında yetenekli olan Adorno, çocukluğundan itibaren müzik dersleri alarak döneminin başarılı bestecilerinden olmuştur. Bunun yanı sıra küçük yaşlarda felsefe eğitimini, aile dostlarından biri olan Siegfried Kracauer öncülüğünde alarak Kant'ın eserlerini okumaya başlamış ve böylece kısa zamanda Almanya'nın en önemli eleştiricilerinden olmayı başarmıştır. Kant'ın felsefi düşüncelerini yakından takip eden Adorno, 1921'de Kaiser Wilhelm Lisesi'ne başlamış ve ardından da Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'ne devam etmiştir. 1924'te doktorluk unvanını alarak felsefe, müzik, toplumbilim ve psikoloji alanlarında dersler vermiştir. Felsefe alanında yetkin çalışmalar ortaya koyarak müziğin felsefi yorumunu yapmış ve çalışmalarını ilgiyle takip ettiği ve üyesi olmaya çalıştığı Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesindeki *Zeitschrift* dergisine göndererek büyük bir ilgi ve başarı yakalamıştır. Enstitünün üyesi olarak hayatına devam eden düşünür, bu dönemlerde Marx Horkheimer ve Leo Lowenthal gibi önemli düşünürlerle toplumsal anlamda önemli çalışmalara imza atmıştır.¹

Bir toplum bilimci olarak bilinen Adorno, 20. yy'da Avrupa'nın düşünsel ve politik durumunu eleştirel bir dille ele alarak doğru hayat formlarını, negatif ahlak buyruğuyla modern toplum insanına sunmaya çalışır. Adorno, felsefesinde radikal bir duruş sergileyerek yanlış bir yaşamın sürdürüldüğü Aydınlanma döneminde, sunulan vaatlerin ciddiyetsizliğini savunmaktadır. Hakikatin parçalı olduğu bu dönemde insanlığın yol açtığı zulümlerin şiddeti Adorno için katlanılamaz bir durum halini almıştır. Bu dönemde düşünüre göre ahlaki kurallar, kesinliğini yitirmiş ve yeni pozitif kategorik buyruklara bağlı olarak farklı formlara bürünmüştür. Öyle ki bu

¹ Martin Jay, *Adorno*, çev. Ünsal Oskay, Der Yay. İstanbul 2001, s.22-25.

dönemde Auschwitz² gibi ağır bir felaketin yaşanmışlığı söz konusu olup, öznelğin ve özgürlüğün yerine özdeşliğin ve teslimiyetin baş gösterdiği bir modern dünya ve bu dünyanın devam etmesindeki ısrarcı unsur olan kültür endüstrisi mevcuttur. Dolayısıyla her var oluş bir metalaşmaya tabi tutulmuş ve bireysel menfaatler ön plana çıkmıştır. Çıkar peşinde olan modern dünya insanı, acı yaşanmışlıklar sonrasında, duygusal olarak pek çok açıdan zayıf kalarak tahakkümcü sistem tarafından etkisizleştirilmiştir.

Kapitalist sistemin etkisi altına aldığı 20. yy'da, Adorno'nun toplumsal dönüşümleri, değişkenlik gösteren ahlaki ve kültürel formları eleştirmesi, dışarıdan dayatılan yeni formlara uyma zorunluluğundan doğmaktadır. Kapitalist sistemin ve kültür endüstrisinin toplumlar üzerindeki bu tahakkümü arttıkça sosyoloji, felsefe, tarih ve psikoloji gibi disiplinlerde de doğrudan eleştirilme gereği duyulur. Özellikle Adorno'yla birlikte Frankfurt Okulu düşünürlerinden olan Marx Horkheimer, Friedrich Pollock, Herbert Marcus, Walter Benjamin gibi önemli düşünürler de modern dünyanın doğuşuyla teknolojinin üretim ilişkilerindeki belirleyici özelliği, araçsal aklın insan ve doğa arasındaki ilişkiyi yok etmesi ve bireyin özgürlük alanlarının sistemin egemenliği altına girmesi gibi konulara yönelik eleştirilerde bulunurlar. Aydınlanmanın sunduğu vaatlerin sahteliğinin farkında olan bu düşünürler tekil bireyin, bu vaatlerin onları bir mutluluğa değil de aksine bir çıkmaza sürükleyeceğinin farkında olmaları için Aydınlanmayı birçok yönden eleştirmektedirler. Amaç, Auschwitz gibi bir yıkımı, Aydınlanmanın topluma sunduklarının büyük bir aldatmaca olduğunun göstergesi şeklinde ortaya koymaktır. Ancak toplum, Aydınlanmanın vaatlerini ayakta tutan kültür endüstrisine o kadar kapılmıştır ki farkındalık yaratmak neredeyse imkânsızlaşmıştır.

Bu açıdan bakıldığında Adorno'nun felsefesinin yöntemi, Aydınlık bir dünya ve mutlu bireyler yaratmak değil mevcut durumu iyileştirmeye yöneliktir. Başka bir ifadeyle Adorno, negatif diyalektiğiyle olumsuzlukların tamamen ortadan kalkmasını amaçlamaz; olumsuzlukların, acıların ve mutsuzluğun daha aza indirilmesini

² Auschwitz ismi, Holokost sürecinde kurban olanların ve dolayısıyla II. Dünya Savaşı'ndaki Nazi dehşetinin sembolü olmuştur. Bu kamplarda, Yahudiler, Çingeneler, eşcinseller gibi Nazilerin düşman ilan ettikleri gruplar başta olmak üzere 6 milyon kişi ölmüştür.

hedefler. Modern dünyanın kötü gidişatına karşılık olarak önlemlerin alınması gerektiğini ön gören Adorno, bireyin eskisi gibi yaşamını belirleyebilecek güçte sağlayabilecek özerkliğini modern dünya içerisinde yitirdiğini ifade eder.³

Bu çalışmanın amacı Adorno'nun felsefesinin problemli kavramı olan ahlak kavramının analizini yapmak ve Aydınlanma ile birlikte zirveye ulaşmış olan kültür endüstrisinin, toplumsal değerleri sürekli dönüştürmekte olduğunu Adorno'nun dönemin sorunlarını ilmek ilmek işlediği, *Ahlak Felsefesinin Sorunları, Negatif Diyalektik ve Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* adlı yapıtlarından faydalananarak açıklamaktır. Kültür endüstrisinin insanları ne denli etkisi altına aldığını ve bu etki neticesinde bireyin doğru yaşama hangi çabaları sonucunda ulaşabileceğini, Adorno'nun düşüncesinde önemle vurguladığı sanat kavramının yeterliliği konusunda irdelemeler yapılacaktır. Çalışmamız, günümüz toplumunda doğru yaşamın, Adorno'nun bir çıkış yolu olarak olmadığını ve yaşam alanlarının, ahlaki değerlerinin ve kültürünün korunmasını ileri sürdüğü sanat eserleriyle olan ilişkisinin geçerliliğini sunmayı hedeflemiş ve sanat konusunda çelişik fikirlere sahip olan Adorno'nun sanat eserlerinin tarihsel gerçekliği yansıttığı düşüncesine karşılık olarak günümüz sanat eserlerinin amacının, tarihsel gerçeklikten çok bireyi duygusal anlamda zevke ulaştırmak olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Kültür, Latince bir terim olmakla birlikte genel olarak insanın toplum içinde edinmiş olduğu ahlak, inanç, gelenek gibi etkinliklerin tümünü içeren ve bu etkinliklere bağlı olarak toplumsal bilinç biçimlerini düzenleyen ve geliştiren bir kavramdır. Ancak doğanın bir parçası olan insan, kültür kavramına değişen dünya ile birlikte farklı anlamlar yükleyerek yeniden biçimlendirmeye çalışmıştır. Özellikle modern dünyada kültür, Adorno'nun deyiimiyle; “insanın barbarlıktan arındırılması, insanın ham durumundan, bu durumu şiddete dayalı baskıyla süreklileştirmeden yükseltilişi olarak kavranıyorsa, kültür başarısızlığa uğramıştır.”⁴ Nitekim Adorno için kültür, özellikle de Auschwitz'den sonra yaşanan her olayla bağlantılı bir şekilde

³ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, çev: Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yay. İstanbul 2017, s.41.

⁴ Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, çev. N. Ülner, M. Tüzel, E. Gen, İletişim yayınları, İstanbul 2020, s.142.

farklı rollere bürünmesiyle sonraki dönemlerde de sürekli başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bir kültürel ürün olan ahlak kavramı da tarih boyunca farklı şekillerde yorumlanarak özellikle bireyin kişilik yönüne atıfta bulunmuştur. Çalışmamızın konusuna yakın olması nedeniyle Modern Çağ filozoflarından olan Kant'ın ahlak kavramına ilişkin tanımına bakıldığında, Kant'a göre "ahlaklılık, bütün eylemleri yasa koymayla ilgi içine sokmaktan meydana gelir; bir amaçlar krallığını ancak bu yasa koyma olanaklı kılar."⁵ Dolayısıyla Kant için, ahlaka dair yasalar olmalı ve bu yasalar evrenselleştirilmelidir. Adorno özelinde düşünüldüğünde ise ahlak felsefesi, Kant'tan farklı olarak özellikle 20. yy'da Auschwitz olayının yaşanmasıyla tamamen sorunlu bir konu haline gelerek tanımlanması zor olan insan ilişkilerinin olumsuzlanması şeklinde ele alınmalıdır. Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde, yaşamı katlanılamaz hale getiren Auschwitz olayı sonrasında ahlak terimi yerine etik teriminin kullanılmasının daha uygun olabileceğini vurgular. Bu olay sonrasında insanların kendi mizaçları ile uyumlu yaşamaları hususunda ahlak teriminin saf anlamıyla özdeş olmadığını da belirtir.⁶ Onun düşüncesindeki doğru hayat formu, değişen dünyayla birlikte saf anlamından ödün vermeden ahlaki edimlerin doğru bir şekilde sürdürülmesi ile mümkündür. Günümüzdeki ahlak felsefesine bakıldığında da filozofun ahlak felsefesine dair düşüncelerinin güncelliğini koruduğu ve ahlakın Adorno'da olduğu gibi daha çok iyi ve kötü kavramları çerçevesinde değerlendirilip kişinin mizacı bağlamında ifade edildiği görülmektedir.

Adorno'nun ahlak felsefesi üzerine hazırlanmış olan birçok eserin varlığından söz etmenin mümkün olduğunu ifade etmekle birlikte, çalışmaların büyük kısmının, Adorno'nun düşüncesinin temel kavramları olan kültür endüstrisi, eleştirel teori ve kapitalizm eleştirisi gibi konuları kapsadığı söylenebilir. Bunun yanı sıra Adorno'nun felsefi düşüncelerini destekleyen aynı zamanda eleştiren filozoflardan da bahsetmek mümkündür. Nitekim Geoff Boucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno* adlı

⁵ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev: Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2015, s. 35-36.

⁶ Theodor W. Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, çev: Tuncay Birkan, metis yay. İstanbul 2010, s.21-22.

yapıtında karamsar yönüyle tanınan Adorno'ya yönelik geniş araştırmalarda bulunarak onun sanata ve müziğe ilişkin olumlu düşüncelerini ütopyacı bir tarzda ele almaya çalışmaktadır. Boucher, Adorno'nun düşünce bakımından en az anlaşılmış filozoflardan biri olduğunu vurgularken onun aynı zamanda güncel ahlak felsefesi tartışmalarında en etkili filozoflardan biri olarak da görmektedir. Bununla birlikte, Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü* eserinde Adorno'nun yaşamış olduğu çağın toplumsal sorunlarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni durumların analizini yapmaktadır. Behrens, Adorno'nun İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni durumlar karşısındaki tutumunu ve düşüncelerini, eleştirel teorisini, sanat ve müziğe dair ilgisini, çoğu zaman destekleyerek, kimi zaman da eleştirerek açıklamaya çalışır. Özellikle sanatın Auschwitz olayıyla birlikte değersizleştiğini savunan Adorno'yu destekleyerek, "Sanat barbarlık tarafından ele geçirilmiş, hatta onun bir momenti olmuştur; Kültür endüstrisinde gerçekten bir son bulur." ⁷ şeklinde açıklamalarda bulunur.

Türkiye'de de Adorno'nun felsefi düşüncesi bağlamında yapılan birçok çalışma mevcuttur. Bunlardan biri Önder Kulak'ın *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisi Kısacasında Kültür*⁸ çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada, modern dünyada toplumsal anlamda düzenlenen vaatlerin hangi koşullarda geçerliliğini sürdürdüğünü açıklamakta ve bu vaatlerin sebep olduğu dışarıdan dayatılan kültürü, kültür endüstrisi bağlamında değerlendirmektedir. Ayrıca kapitalizmin hüküm sürmesiyle gelişmiş olan modern dünyada teknolojinin insan yaşamına olan olumsuz etkileri ve bu durum içinde rol alan iletişim araçları kapsamlı bir şekilde açıklanmıştır. Bir diğer çalışma da Selvihan Polat'ın hazırlamış olduğu *Adorno'nun Negatif Ahlak Felsefesi*⁹ adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Adorno'nun ahlak felsefesi geniş bir çerçevede ele alınmış ve Auschwitz sonrasındaki modern dünyada toplumsal alanda birçok aksaklıkların meydana geldiğini, bireye ait özel alanların ve özgürlük düşüncelerinin tamamen ütöpik bir durum halini aldığı ifade edilmiştir. Polat,

⁷ Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü*, çev: Mustafa Tüzel, Versus Kitap Yay. İstanbul 2011, s.198.

⁸ Önder Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisi Kısacasında Kültür*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 2016.

⁹ Selvihan Polat, *Adorno'nun Negatif Ahlak Felsefesi*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2016.

çalışmasında Adorno'nun düşüncesindeki ahlak felsefesi için topluma önermiş olduğu negatif diyalektik yöntemiyle yeni Auschwitzlerin önüne geçebileceğini fikrini okurları ile paylaşmaktadır. Ayrıca Mehmet Yıldırım'ın *Adorno'da Bir Özdeşlik ve Totalite Eleştirisi Olarak Negatif Diyalektik Kavramı*¹⁰ çalışması da mevcuttur. Kulak çalışmasında Adorno düşüncesi önceliğinde geleneksel felsefenin eleştirisini ele almış, negatif diyalektik düşüncesindeki içkin özdeşlik ve totalite eleştirisinin analizi yapmıştır. Adorno'nun negatif diyalektiğinin Hegel diyalektiği ile bir karşılaştırması ve buna bağlı olarak da Adorno'nun Hegel diyalektiğine ilişkin eleştirileri ifade etmiştir.

Çalışmamız üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümünde, Adorno felsefesinin temel kavramlarından biri olan 'ahlak' kavramı açıklanmış ve ahlakın, modern dünyanın sebep olduğu Auschwitz olayındaki yeri ve önemine değinilmiş, bölümün sonunda da Adorno'nun ahlak eleştirisine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bir diğer kavram olan 'kültür' kavramı ele alınmıştır. Bu bölümde, Adorno'nun bireyin benliğini yetirmesindeki sebep olarak gördüğü kültür endüstrisi kavramı, ayrıntılı bir irdelemeye tabi tutulmuş ve düşünürün kültür endüstrisine karşı olan eleştirel tavrı açıklanmıştır. Bu bağlamda Adorno'nun düşüncesindeki Aydınlanma kavramı ve kapitalizm eleştirisine de yer verilerek ahlak felsefesinde önerdiği negatif kategorik buyruğu, *Negatif Diyalektik* eserinden yararlanılarak açıklanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Adorno'nun "Yanlış yaşam doğru yaşanmaz" sözünden yola çıkarak ahlak ve kültür arasındaki ilişkinin günümüz toplumuna olan etkileri ve sürekli değişen kültür endüstrisi bağlamında ahlaki yaşamın imkânı ifade edilmiştir. Son olarak da sürekli kendisini yenileyen ve toplumun karşısına bir tehdit olarak çıkan kültür endüstrisinin yeni formlarına karşı, Adorno tarafından bir direnç edimi ve kurtuluş yolu olarak sunulan 'sanat'a yer verilmiştir.

Sonuç kısmında da Adorno'nun düşüncelerinin genel bir değerlendirilmesi yapılarak günümüz toplumunda doğru ve ahlaki yaşamın imkânı konusunun irdelenmesi yapılarak değişen ve gelişen yeni bir dünyada sanat eserlerinin

¹⁰ Mehmet Yıldırım, *Adorno'da Bir Özdeşlik Ve Totalite Eleştirisi Olarak Negatif Diyalektik Kavramı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2016.

Adorno'nun düşüncesindeki kadar masum bir dinamikliğe sahip olmadığı fikri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.ADORNO'DA AHLAK KAVRAMI

20. yüzyılın karamsar düşünürlerinden biri olan Adorno, ahlak felsefesi üzerine yazmış olduğu önemli eserleri *Ahlak Felsefesinin Sorunları* ve *Minima Moralia*, Polonya'nın küçük bir kasabası olan Auschwitz'teki toplama kamplarında yaşanan acıları yansıtır. Adorno'ya göre ahlak Auschwitz olayından sonra tamamen anlamını yitirerek ahlaksızlığa bürünmüştür. Bu dönemde ahlakın olanaklılığı üzerinde duran Adorno, kötülük, bireysel çıkar ve özgür olamamalık gibi durumlarla karşı karşıya kalır. Dolayısıyla insanlık onurunun irrasyonelleştiği bu noktada düşünür, ahlak ve kültür eleştirilerinin gerekliliğinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Adorno, bu konuda özellikle *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserine konu ettiği Immanuel Kant başta olmak üzere Nietzsche, Hegel, Kierkegaard gibi düşünürleri eleştirilerinde hedef olarak gösterir.

Çalışmamızın ilk bölümünde Adorno'nun ahlak felsefesini konu edindiği özellikle *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, *Minima Moralia* ve *Negatif Diyalektik* adlı eserlerinden yola çıkarak onun yaşamış olduğu çağın sorunlarının ahlaki olguları nasıl değersizleştirdiği ve yaşamı ne ölçüde katlanılamaz bir durum haline getirdiği ifade edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Ahlak

Ahlaki değerlerin yıkılışı ile birlikte Adorno açısından tarih boyunca var olan bütün etik olgular Auschwitz'ten sonra anlamını yitirerek insanlık adına olumsuz sonuçlar doğurmuştur. İkinci Dünya Savaşı öncesinde belirli ahlak teorilerini savunan Adorno, sonraki yaşamında ahlaka dair bütün teorileri reddedişini *Minima Moralia* adlı eserinde "Her türlü ahlakın modeli ahlaksızlıktır ve bugüne kadar da birincisi ikincisini hep yeniden üretmiştir."¹¹ şeklinde dile getirir. Adorno'nun ahlak felsefesini doğrudan ele aldığı eserleri olan *Ahlak Felsefesinin Sorunları* ve *Minima*

¹¹ Adorno, *Minima Moralia*, s.194.

Moralia'da hem ahlaki değerlerin yok oluşunu dile getirmekte hem de yaşanan bütün acılar karşısında hâlâ ahlaki değerlerin varlığını savunan düşünürleri eleştirmektedir. Bu yüzdendir ki Adorno'nun herhangi bir sistem oluşturmaya çalışmadığını eserlerini okuduğumuzda görürüz. Yani Adorno açısından bir sisteme dâhil olmak demek o sistemi bütün eksiklikleriyle savunarak, yaşanan acı olayları kabullenip ahlaki değerleri savunmak anlamına gelmesi demektir. Dolayısıyla diyebiliriz ki ahlak gibi felsefi bir kavram, Adorno'ya göre kendisinin şahit olduğu kaos ile birlikte saf anlamıyla olan özdeşliğinden uzaklaşmıştır.¹²

Konuya geçmeden önce Adorno'nun yazılarında ahlak terimi yerine zaman zaman da etik teriminin kullanıldığını belirtmekte fayda vardır. Bunun sebebi olarak *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde Adorno, ahlak teriminin genel/tümel olana, etiğin ise tikel olana karşılık geldiğini gösterir.¹³ Başka bir ifadeyle etik kavramı, evrenselin içindeki tikelin kendiliğinden yarattığı norm ve değerleri içerir. Bu sebeple yaratılan bu norm ve değerlerin tümel olanla bir ilişkisinin olmadığını ve tümel olanın da tikelden kendini soyutladığını söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak bazen de ahlakı mizaç kavramı ile tanımlamaya çalışan Adorno, ahlaki olguları Kant'ta olduğu gibi teorik ve pratik yönleriyle ele almaya çalışır. Adorno'ya göre ahlak felsefesi teorik bir disiplindir ve pratik eylemle de zorunlu olarak bir bağı bulunur.¹⁴ Yani Adorno da Kant gibi ahlak felsefesinde teori ve pratiğin birbiri ile ilişkili bir durum içerisinde olduğunu ifade eder. Kant'ın ahlak felsefesine baktığımızda ise temel sorunların özgürlük, Tanrı ve ruhun ölümsüzlüğü sorunları olduğunu görürüz ve Kant bu üç sorunun da inanç dairesi içerisinde olduğunu belirterek epistemik açıdan anlaşılamayacağını savunur. Bu yüzden Kant'a göre bu üç sorun ancak aklın teorik kullanımından değil de pratik kullanımından yola çıkarak anlaşılabilir.¹⁵ Eserlerinde özgürlüğü temellendirmeye çalışan düşünür, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı yapıtında saf bir ahlak felsefesinin zorunluluğunun asıl amacı olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Dolayısıyla Kant düşüncesinde

¹² Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.21.

¹³ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.27.

¹⁴ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.11-12.

¹⁵ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev: İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu, 1999, s. 133-134.

¹⁶ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s.4.

akıl tarafından belirlenen yasaların olması gerekmektedir ve bu yasalar doğrultusunda özgürlük kavramı da şekillenecektir. Ancak Adorno, özgürlük ile yasanın Kant'taki şekliyle zorunlu bir ilişki içerisinde olmasının saçma olduğunu *Negatif Diyalektik* adlı eserinde şu cümleleri ile ifade eder: “*Pratik Aklın Eleştiri*’sinde kategorik buyrukla insanlar arasındaki uçurumu özgürlük adına kapatması beklenen bütün kavramlar baskıcıdır: yasa, zorlama, niyet, ödev. Özgürlükten doğan nedensellik bunları yozlaştırarak salt itaate dönüştürür.”¹⁷ Yani bireyin özgürlüğünü bir yasaya ya da zorunluluğa bağlı şekilde sürdürmesi, bir zamandan sonra yetkenin başkalarının denetimine geçmesine sebep olur. Dolayısıyla özgürlük kavramı, farklı şekillerde yorumlanmaya ve açıklanmaya doğru yol alacaktır.

Adorno’nun, ahlak felsefesini mutlu yaşam kavramı üzerinde durarak Immanuel Kant’ın ahlak görüşleriyle birlikte değerlendirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla hem Kant’da hem de Adorno’da aklın kullanımı ve mutlu yaşamın birbirlerini tamamlayan iki unsur olduğunu ahlak üzerine yazmış oldukları eserlerinde görürüz. Kant, mutlu yaşama ulaşabilmenin yolu olarak bireyin aklı dışında başka akıllara itaat etmemek gerektiğini belirtir. Böylece birey kendi aklını kullanma cesaretini göstererek mutlu yaşama ulaşabilir. Adorno da bu konuda Kant’ın düşüncesini destekleyerek mutlu ve ahlaki bir yaşam için bireyin kendi aklıyla eylemde bulunması gerektiğini ifade eder. Ancak Adorno, Kant kadar iyimser değildir, yani bu durumun daha az mümkün olabileceğini dile getirir.¹⁸ Bu durumda diyebiliriz ki Adorno, hakikatin parçalı olduğunu ve yaşadığı dönemde bireyin kendi aklı dışında başka akıllar tarafından uygulanan aşırı tutum ve zorbalığın hem ahlaki sisteme hem de genel olarak felsefi sisteme zarar verdiğini düşünmektedir. Dolayısıyla bozulmaya yüz tutmuş olan hakikat durumundan kurtulmanın çabası içerisinde olan Adorno, herhangi bir düşünce sistemine dahil olma konusunda çekinceli davranmıştır. Felsefi sistem kavramına karşı şiddetli isyan besleyen bir toplumun içerisinde yaşayan Adorno, çok fazla düzenden ve ehemmiyetten sıkılmış bir durumla karşı karşıya kaldığını *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde dile

¹⁷ Theodor W. Adorno, *Negatif Diyalektik*, çev: Şeyda Öztürk, metis yay. İstanbul 2014, s.213.

¹⁸ Önder Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisi Kışkırtıcılığı*, s.2.

getirmektedir.¹⁹ Nitekim Adorno, ahlaki sistemin zedelendiği bu dönemde hiçbir ahlaki öğretinin, ontolojinin hakikati ya da gerçek antagonizmaları yansıtmadığını savunur.

Ahlak hiçbir şekilde apaçık değildir. Modern hayatın karmaşıklıkları içinde nasıl davranmamız gerektiğinin hiç de açık olmadığı sayısız durum vardır ve kendimizi sürekli olarak, kategorik buyruğun gereklerini yerine getirmek için filan değil sırf makul ölçüde doğru dürüst bir insan gibi davranabilmek için bile var gücümüzle düşünmemiz gereken durumlar içinde buluruz.²⁰

Pasajdan da anlaşılacağı üzere Adorno'nun genel olarak ahlak üzerine yazmış olduğu eserlerine baktığımızda ahlak üzerine net bir tanım yapmadığını, ahlakın değişen toplum ile sürekli farklılaştığı düşüncesini savunduğunu söyleyebiliriz. Ona göre modern dünyada birey, hiçbir şekilde ahlakın tanımını yapamayacak hale gelmiştir ve dönemin sorunları bağlamında hareket ederek yaşama ayak uydurmaktadır. Nitekim Adorno'nun vurguladığı gibi; "Etik davranış veya ahlaki ve ahlaksızca davranış daima toplumsal bir fenomendir."²¹ Yani toplum tarafından yönetilen bir kültür, belirlenen ahlaki değerler vardır. Dolayısıyla Adorno düşüncesinde etik ve ahlaki davranışlar insanların birbirleriyle ilişkilerinden ayrı olarak düşünülmemelidir. Başka bir ifadeyle ahlak sorunu Adorno felsefesinde tümel çıkar ile tikel çıkar arasında örtüşen bir toplumsal sorundur. Ancak Adorno *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde tümel ile tikel olan arasındaki çatışkıyı dile getirirken asıl sorunun tümel ya da tikel olduğunu açık bir şekilde belirtmez. Yani var olan çatışkının hangisinden kaynaklandığını ifade etmez. Bununla birlikte sunulan bu tümel ve tikel ilişkisinde tümel çıkar, tikel çıkara uymadığında insanlar için esaslı gerçeklik ortadan kalkmış olur. Adorno, konuyla ilgili olarak *Negatif Diyalektik*'te yaratılan bütün ahlaki olgulardaki olumsuz sonuçların, birey ve toplum arasındaki uyumsuzlukların ortaya çıkmasından doğduğunu ifade eder.²² Yani bireyin istekleri, toplum tarafından karşılanmadığı zaman ahlaklı olma dengesi bozulur ve ahlakın birey ya da toplum için olması gereken değeri de belirsizleşir. Dolayısıyla ahlaklı olma durumu ortadan kalkmış olur ve Adorno da zaten ahlaklılık durumunun

¹⁹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.28.

²⁰ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.116.

²¹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.27.

²² Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.256.

sömürüldüğü ortamı yaşadığı çağda meydana gelen Auschwitz olayı ile örneklendirmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki Adorno'ya göre ahlaki olguların, modern dünya yaşamında belirsiz bir biçimde devam ettirilmeye çalışılması hem tekil bireye hem de genel olarak topluma zarar vermektedir. Ona göre saptırılmış olan bu ahlaki olguların devam ettirilmesi, gerçek anlamdaki ahlaklı bireylerin oluşmasının önündeki büyük engeldir ve aynı zamanda olumsuz olayların meydana gelmesindeki sebeptir.

1.2. Auschwitz Olayında Ahlakın Yeri

Ahlakı yeniden yorumlanmaya ve eleştirilmeye yöneltten Auschwitz olayı, Adorno ve onun gibi ahlak felsefesi üzerinde çalışmalar yapan birçok filozofu da ahlaki yaşamın imkânı konusunda yeniden düşünmeye zorlamıştır. Bu konuda Adorno'nun *Ahlak Felsefesinin Sorunları* yapıtı dikkate alınıp insanların şeyleştiği bu dünyada ve hasta zihinlerin çoğaldığı bir ortamda ahlaki ölçütlerin ne şekilde belirlendiğinin ve nasıl uygulandığının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bir Yahudi olan Adorno, tanık olduğu en karanlık dönem olan Auschwitz olayını yaşamının en büyük acısı olarak nitelemektedir. Bir milyondan fazla insanın katledildiği bu olayda Adorno, var olan bütün değerlerin köreltilmesiyle birlikte yaşamın artık çekilmez bir hal aldığını vurgulamakta ve bu olaydan sonra yaşamının kendisi için bir suç olduğunu söylemektedir.²³ Auschwitz olayı insanlık tarihinde en büyük acı olarak yer edinmiştir. Adorno'nun bu olaydan önceki yaşamı inançlı ve umutlu dönemlerdi. Dolayısıyla Auschwitz'den önceki süreçte Adorno'nun, Sosyal Araştırma Endüstrisi okulunun üyeleri olan, Marx Horkheimer, Herbert Marcus ve Walter Benjamin'le amaçları Marksist teoriyi yeniden canlandırmak ve bununla birlikte sanat ve felsefe gibi konularda yeni teoriler geliştirmekti.²⁴ Geliştirilen bu teorilerle ülkeyi kalkındırmak ve eğitim açısından belirli düzeylere yükseltmek Adorno ve arkadaşlarının hedeflerindendi. Hitler tarafından bombalanan Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün yıkılmasıyla birlikte sürgün edilen Adorno ve okulun diğer

²³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.280.

²⁴ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları(1923-1950)*, çev: Sevgi Doğan, Ayrıntı Yay. İstanbul 2014,s.39-40.

üyeleri uzun bir süre boyunca mülteci hayatı yaşamışlardır. Dolayısıyla yaşanan olaylar sonrasında Adorno'nun yaşama dair olan inancı ve umudu yokuşa sürüklenmiş ve ona göre insanlık tarihinin kara lekesi olan Auschwitz, ne sanata ne felsefeye ne de kültürel değerlerin korunmasına dair bir umut kırıntısı bile bırakmamıştır. Özdeşlik mantığından ve araçsal akıldan beslenen bu felaketi Adorno, uygarlığın çöküşü olarak tanımlamaktadır. Dahası Adorno'nun düşüncesinde yer edinen toplumsal ve tarihsel arka plan gelecek adına fazlasıyla örselenmiş ve artık ahlaki bir çıkış yolu bulunmamaktadır. Buna göre Adorno açısından ne yazık ki Hitler sadece uygarlığı, tarihi değil hayata dair birazcık gülümsemeyi bile ellerinden almıştır. Bu durumu Roger Behrens *Adorno Sözlüğü*'nde Adorno'nun başından geçmiş olan şu hikâyeyle anlatır;

Adorno'nun 1940 yılının bir akşamında metroda yaşadığı, hiç de bilimsel türden olmayan bir karşılaşmayı da anmadan geçmeyelim. Adorno'nun karşısında bir kız oturuyordu ve Adorno bu kıza gülümsedi: Ne var ki kız "surat astı ve eteğini ince uzun dizlerinin üstüne çekti. Bu jest 'kadınlarla konuşulamayan Amerika'da olduğumuzu bilmiyor musunuz?' anlamına geliyordu. Benim için, gülümsemek bile söz konusu olamaz. Eve gidiyorsam, eve gidiyorumdur; eğleniyorsam, eğleniyorumdur." - "Hitler'in zaferi bu işte diye düşündüm. Elimizden sadece ülkemizi, dilimizi ve paramızı almakla kalmadı, birazcık gülümsemeyi bile gasp etti." Adorno buna "serüvenin yokluğu" diyor.²⁵

Öyle görünüyor ki toptan imhanın adı olan Auschwitz, bireyin kendi başına yaşamını elinden almış ve üslerin dayatmalarıyla yaşamın suç olduğu hissinin hâkim olduğu bir ortam yaratmıştır. Adorno'nun Auschwitz'te yaşanan deneyimlerin insanlar tarafından hiçbir zaman anlaşılmayacak olan ve hiçbir şekilde anlatılamayacak bir durum olduğunu ifade eder. Gülümsemek gibi sergilenen her davranış 20. yy. Avrupa'sında her zaman bir suça işarettir. Bu durum insanları dünyaya ve hatta kendi evlerine bile yabancılaştırmış ve insanların evi olarak gördüğü dünyada yaşamının ağır bir yük haline geldiğinin bir göstergesidir. Adorno'ya göre Auschwitz sona ermiş olsa da toplum üzerindeki etkisi daimi olacaktır. Bu sebeple Adorno, modern dünyanın ve Auschwitz'in verdiği suçlulukla yaşamaya devam etmek için yaşanan olumsuzluklara ve acılara karşı duygusuz kalabilmenin önemini vurgulamaktadır.²⁶ Nitekim Auschwitz sonrasını örselenmiş yaşam olarak tanımlayan Adorno, karamsarlığını ve kaybetmiş olduğu duygularını,

²⁵ Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü*, s.23.

²⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.328-329.

“Çarpıtılmamış yaşamın ölümden başka imgesi yoktur.”²⁷ cümlesiyle dile getirir. Adorno’nun, yaşadığı çağın trajik durumunu eserlerinde bu şekilde dile getirmesinin önemli sebeplerinden biri, Auschwitz katliamında en az Adorno kadar etkilenen ve onun yakın arkadaşı olan Walter Benjamin’in intihar etmesidir. Adorno, Benjamin’i “Hitler’in cellâtlarından kaçarken canına kıyan filozof”²⁸ olarak tanımlar. Neticede Adorno’ya göre örselenmiş ve ahlakdışı olan bu dünyanın en anlamlı eylemi ölümdür:

Ölüm toplama kamplarında yepyeni bir dehşete bürünmüştür: Auschwitz’ten bu yana ölümden korkmak, ölümden daha beterinden korkmaktır. Ölümün toplumun mahkûm ettiklerine yaptıkları, sevdiğimiz çok yaşlı insanların biyolojik deneyimlerine bakılarak tahmin edilebilir; sadece bedenleri değil, benlikleri de, onları insan yapan her şey ufanır.²⁹

Pasaja bakıldığında Adorno’nun Auschwitz gibi ağır bir darbeden sonra yaşamın katlanılmazlığı karşısındaki çaresizliğin son bulması gerektiğini savunduğu söylenebilir. Adorno’nun Auschwitz’ta somutlaşan yaşama deneyimlerine baktığımızda ona göre insanlar artık yaşamının bile saçma olduğunu düşünmelidir. Çünkü işkence görmüş olan bu insanlar hayatları boyunca kırılmış ve parçalanmış bir kavrayışa sahip olacaklardır. Yukarıdaki pasajda da Adorno, ölümün insanlar için bir kurtuluş yolu olduğunu dolaylı yollarla dile getirmekte ve hatta *Metafizik Kavram ve Sorunlar* adlı eserinde Adorno, “Auschwitz’ten sonra yaşanır mı?”³⁰ sorusunu sorarken yaşamın tüm bu olaylardan sonra katlanılmaz bir hale geldiğini ve intiharın yaygınlaşmasının normal olduğunu vurgulamaktadır. Tam bu noktada Camus’nun intihar düşüncesi akıllara gelir. Yani Adorno’nun, ölümün bir kurtuluş yolu olduğu düşüncesini dile getirirken Camus’nun intihar düşüncesi ile bir benzerlik gösterdiğini hissederiz.

Adorno’nun genel olarak felsefesine baktığımızda savunduğu düşünceler ve ortaya koyduğu teorilerin çoğu Auschwitz olayının izlerini taşımaktadır. Onun ahlak felsefesine baktığımızda aynı şekilde Auschwitz’ten sonra insanların duygularının

²⁷ Adorno, *Minima Moralia*, s.82.

²⁸ Theodor W. Adorno, *Walter Benjamin Üzerine*, Çev. Dilman Muradoğlu, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2017, s.125.

²⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.336.

³⁰ Theodor W. Adorno, *Metafizik Kavram ve Sorunlar*, Çev. İsmail Serin, İthaki Yay. İstanbul 2017, s.165.

sömürüldüğünü, özgürlük vaatleriyle umutlarının aldatıldığını ve ahlaki olan her eylemin yok oluşunu görmekteyiz. Detlev Claussen'in de *Son Deha: Theodor W. Adorno* adlı eserinde dediği gibi: "Auschwitz'e dair düşünceler 40'lı yılların ortalarından itibaren Adorno'nun her yazısına nüfuz etmiştir."³¹ Öyle ki Adorno'nun yazılarını okuduğumuzda her satırının acılardan beslendiğini ve soykırıma şahit olduğu için onun derin bir suçluluk hissi taşıdığını anlarız. Özellikle onun *Minima Moralia* adlı eserini okuduğumuzda bir yıkımın adı olan Auschwitz olayına bir tepki niteliğinde yazıldığını anlarız. Adorno'nun *Minima Moralia'sı*, *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde olduğu gibi ahlaki öğretilerin eksikliklerinin ortaya konulmaya çalışıldığı bir eserdir. Bununla beraber 153 aforizmadan oluşan *Minima Moralia'yı* İkinci Dünya Savaşı sırasında yazmış ve dolayısıyla yaşamış olduğu her acıyı yazılarında hissettirmeyi başarmıştır. Adorno hissetmiş olduğu acılara bir örnek olarak şu cümleleri kullanır; "Ev, geçmişte kalmıştır. Çalışma ve toplama kampları kadar, Avrupa kentlerinin bombalanması da, teknolojinin içkin gelişmesiyle eve çoktan biçilmiş olan hükmün sonunda infaz edilmesidir sadece. Evler eski konserve kutuları gibi kullanılıp atılacak şeylerdir artık."³² Yukarıda da görüldüğü gibi Adorno, aile içi ilişkilerin bile ciddi bir şekilde sarsıldığını ve evlerin kullanım amaçlarının dışına çıktığını ifade eder. Düşünüre göre artık eski ahlaki öğretiler, aile içi ilişkiler ve bireylerin birbirlerine olan saygınlıkları kalmamıştır. Yaşam öyle bir noktaya gelmiştir ki insanlar arasındaki ilişkiler dahi çıkarlar için kullanılmaktadır.

Auschwitz olayından önceki ve sonraki ahlaki geleneklere baktığımızda Adorno açısından büyük iniş ve çıkışların olduğu görülmektedir. Bu iniş ve çıkışlar asıl olarak olumsuz anlamda olan değerlendirmelerdir. Yani Auschwitz'den sonra ahlaklı olma durumu Adorno için hiçbir zaman gerçek anlamını bulamamıştır. Öyle ki Adorno, yaşadığı tüm olumsuz olaylar neticesinde gelecek adına yeni kategorik buyruğunu Auschwitz üzerine inşa etmektedir. Ona göre artık ahlaki değerlendirmeler önemli değildir, önemli olan yaşanan acının tekrarlanmaması, işkencelerin ve toplama kamplarının son bulmasıdır. Adorno, "Ahlak üzerine sorular bağlayıcıdır ve bu sorular ahlak meselesinin menfur bir parodisi olan cinsel bastırma

³¹ Detlev Claussen, *Son Deha: Theodor W. Adorno*, Çev. Dilman Muradoğlu, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2012, s.337.

³² Adorno, *Minima Moralia*, s.42.

aracılığıyla değil de, ‘İnsanlara işkence edilmemelidir’; ‘Toplama kampları olmamalıdır’ vb. önermelerle öne sürülür;”³³ gibi ahlakla ilgili tanımları Auschwitz sonrasında *Negatif Diyalektik* adlı eserinde dile getirir. Görüldüğü üzere Adorno, geleneksel ahlak felsefesi tanımlarından bağımsız olarak örselenmiş bir yaşamda ahlaklı olabilmek için yapılması gereken değil de yapılmaması gereken davranışlar üzerinde durmaktadır.

Ahlaki değerlerin çöktüğü Auschwitz olayından sonra Adorno, ahlak, kültür gibi alanların değerlerini koruduğu düşüncesinin ahmakça olduğunu savunmaktadır. Milyonlarca Yahudi’nin katledildiği bu savaş sonrasında Adorno, yaşamın normal seyrini sürdüreceğini ve kültürel değerlerin eskisi gibi yeniden korunabileceğini savunan bütün düşüncelerin ahmakça olduğunu *Minima Moralia* yapıtında dile getirir. Ona göre bu katliam felaketin yalnızca bir perdesidir ve artık bundan sonraki yaşam felaketin kendisi olacaktır.³⁴ Öyle ki düşünür, kapitalist toplumla birlikte kültür, ahlak ve ekonomi alanlarında hiçbir umudunun kalmadığını ve artık Auschwitz’in bıraktığı derin yaraların sürekli kanayacağını, dolayısıyla eski ahlaki yaşamın tamamen yok olduğu düşüncesini taşıdığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Adorno’nun yalnızca sanat alanında umudunu yitirmediğini ve sanatın, Auschwitz’in bıraktığı derin izlerden kurtulmanın yolu olduğunu da ifade etmekte fayda vardır. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde ele alınacak olan sanat, Adorno’nun Auschwitz’den sonra önem verdiği bir alandır. Çarelerin tükendiği bu olay sonrası Adorno, ardı ardına gelen felaketler neticesinde hayatta kalmanın verdiği suçluluk ile yaşarken sanatın özgürlük adına atılacak büyük bir adım olduğunu dile getirir.

Buna bağlı olarak Adorno, eğitimin de Auschwitz olayında farklı bir role büründüğünü ifade eder. Adorno bir Auschwitz muhafızının insanları eğiterek kendi istedikleri duruma getirinceye kadar onları sıkı bir eğitimden geçirdiklerini ifade ettiğini söyler.³⁵ Bu süreçte birey öyle bir duruma gelmiştir ki artık duyguları ve diğer insanlar arasındaki ilişkileri tamamen yok edilmiştir. Adorno, açısından böyle bir eğitimin ve insanları zora sokmanın sapıkça bir davranış olduğu ortadadır. Ayrıca

³³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.258.

³⁴ Adorno, *Minima Moralia*, s.59.

³⁵ Theodor W. Adorno, *Auschwitz Sonrasında Eğitim*, çev: Bülent O. Doğan, Cogito, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, sayı:36, Yaz 2003, Yapı Kredi Yayınları, s.236.

Adorno'ya göre kamplarda verilen bu eğitimin asıl amacı olan zora koşma, aslında bir bireyde olması gereken acıma duygusunun yok edilmesiyle aynı anlama gelmektedir. Yani artık bireydeki acıma, vicdan gibi kavramlar sömürülüp bir robot haline getirilmeleri söz konusudur.³⁶ Dolayısıyla insanların sömürtülen duygularıyla birlikte kendisine karşı acımasız olan birey başkalarına karşı da acımasız olma durumuna gelmiş ve ahlaki değerlerin mutlaklık özelliğini yitirmesine sebep olmuştur.

Almanya'yı nadiren ziyaret ettiğim sürgün döneminde, Paris'te bulunduğum bir sırada, Walter Benjamin bana Almanya'da Nazilerin emirlerini yerine getirecek kadar çok işkenceci olup olmadığını sormuştu. Evet, yeterince vardı. Buna rağmen, sorunun kendisi çok yerindedir. Benjamin, liderler ve ideologlar için durum farklı olsa bile, sıradan insanların dolaysız çıkarlarına ters işler yaptıklarını ve başkalarını öldürürken kendilerini öldürdüklerini sezinlemişti. Korkarım en kuşatıcı eğitim dahi yeni nesil katil liderlerin yetişmesine engel olamayacaktır. Yine de, alt kademede bulunan, köle gibi davranan ve yaptıklarıyla köleliklerini ebedileştirip kendilerini alçaltan kimseler, Boger'ler ve Kaduk'lar (1963-64 Frankfurt Auschwitz davasında mahkûm olan sadist toplama kampı muhafızları) varolduğu sürece eğitimin ve aydınlanmanın yapabileceği pek fazla bir şey yoktur.³⁷

Pasaja göre Adorno düşüncesinde Auschwitz kamplarında verilen eğitim, bireyleri tek tek nesneleştirerek özerklik düşüncesini yok etmeyi ve Auschwitz gibi katliamların tekrar yaşanmasına yol açmayı hedeflemiştir. İnsan artık bir nesnedir ve kitle toplumu yaşamı nasıl uygun görmüşse öyle yaşanacaktır. Yani kamplarda alınan eğitimle birlikte birey içerisinde bulunduğu durumu farklı görmek ve değiştirmek istemez. “....‘iş yapma’ iradesinin etkisi altındadırlar ve bu işin içeriğini sorgulamazlar. Bunlar etkinlikten, bu anlamdaki sözde ‘verimlilikten’ öyle bir kült çıkarırlar ki, belirtileri etkin kişilerin propagandasında bulunabilir.”³⁸ Adorno, gelinen bu son durumun etkisiyle nesneleştirilmiş insanlardaki kölelik duygusunu en iyi eğitimin bile yok edemeyeceği endişesi içerisinde.

Genel olarak baktığımızda Adorno, Auschwitz katliamından sonra ahlaki değerlerle birlikte birçok alanda büyük kayıpların olduğunu ve özellikle Alman toplumu adına utanılacak olan bu olayın izlerinin asla yok olamayacağını ifade etmektedir. Bu noktada diyebiliriz ki Adorno düşüncesinde insanlık için büyük bir leke olan bu olay sonrasında ahlaki bir yaşamın olanaklarının sağlanması imkânsız

³⁶ Adorno, *Auschwitz Sonrasında Eğitim*, s.236.

³⁷ Adorno, *Auschwitz Sonrasında Eğitim*, s.242.

³⁸ Adorno, *Auschwitz Sonrasında Eğitim*, s.237.

bir durumdur. Dolayısıyla, bu dönemde herhangi bir eyleme ahlaki eylem diyebilmemiz için öncelikle eylemi gerçekleştiren bireyin duygu ve düşüncelerinden emin olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle bu kişinin ahlaki eylemde bulunup bulunmadığının anlaşılması için, Auschwitz'in o kişi üzerinde bırakmış olduğu etkilerin de hesaba katılması önemlidir.

1.3. Adorno'nun Ahlak Eleştirisi

Ahlak felsefesi, her dönemde olduğu gibi yirminci yüzyılda da eleştirilmesi ve tartışılması gereken konulardan biridir. Çalışmamızın bu kısmında konumuz itibariyle özellikle Adorno düşüncesinde, döneminde yaşanan ağır olaylar neticesinde ahlaki değerlerin sömürüldüğü ve bu yüzden eleştirilmesi gerektiği üzerinde durulacak ve bu bağlamda Kant, Nietzsche gibi düşünürlerin de ahlak felsefelerine değinilip Adorno'nun bu düşünürlerle yönelik yapmış olduğu eleştirilere yer verilecektir.

Eleştirel Teori geleneğinin önde gelen isimlerinden biri olan Adorno, ahlak felsefesi alanında özellikle Kant'a yapmış olduğu eleştirilerle bilinmektedir. Adorno'nun *Ahlak Felsefesinin Sorunları* ve *Negatif Diyalektik* adlı eserlerine baktığımızda ona göre yanlış yorumlanmış bir ahlak felsefesiyle karşı karşıya kalırız. On yedi dersten oluşan *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı çalışmada Adorno, Kant'ın ahlak görüşünün temel kavramlarından biri olan özgürlük sorununun önemini vurgulayarak bu kavramın anlam olarak daraltıldığını düşünür ve ahlak felsefesi sorununun bir özgürlük sorunu olduğunu ifade eder. Kant, özgürlük ve yasa kavramlarını birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak öne sürdüğünde özgürlüğün bir zorunluluk taşıdığını ifade etmektedir. Bu noktada Adorno, Kant'ın özgürlük kavramının bir zorunluluk taşıdığı düşüncesine karşı çıkarak bu iki kavramın zıtlık ifade ettiğini söyler.³⁹ Başka bir ifadeyle Adorno açısından eğer bir yerde özgürlük varsa yasa veya zorunluluk kavramlarına ihtiyaç duyulmamalıdır. Kant'ın ahlak felsefesini konu edindiği *Saf Aklın Eleştirisi* ve *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserlerine baktığımızda Kant'ın klasik Hristiyanlıkta kiliselere olan güvenin sarsılmasından sonra meydana gelen durumlarda ahlaklı olmak nedir sorusuna yönelerek ahlakın

³⁹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.83.

kiliselere ve din adamlarına göre değil de akla göre belirlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁰ Kant'ın genel olarak felsefesine baktığımızda ahlak düşüncesinin onun bilgi teorisinde temellendiğini söyleyebiliriz. Ahlak felsefesinin temeli olan bilgi için de insan aklının tam ve eksiksiz olması şarttır. Kant'a göre insanın, doğal yapısına uygun olarak bir akla ihtiyacı vardır. Bu akıl sayesinde insan kendisi için iyi ya da kötü olan hakkında karar verebilir. Ancak Kant'a göre akıl yalnızca kendisi hakkında iyi ya da kötü yargıda bulunmak için değil aynı zamanda kendisi için iyi ve kötü olanın en yüksek koşulu yapmak içindir de.⁴¹ Buna bağlı olarak Kant düşüncesinde iyi ve kötü yargıların belirlenmesi ahlak yasasından önce değil bu yasadaki tanımlanmalıdır.⁴² Yani Kant düşüncesinde akıl ve yasa birbirinden ayrı düşünülmemelidir. Dolayısıyla diyebiliriz ki Kant için, ortaya konulacak olan tüm yargılar akıl ve yasa kavramları bağlamında düşünülmeli ve onun felsefesinin temel sorunu olan özgürlük de aklın koymuş olduğu kurallara bağlı olarak tanımlanmalıdır. Bu doğrultuda Adorno'nun Kant'a yapmış olduğu eleştirilere baktığımızda ise ona göre, Kant'ın derdinin daimi yasalar olduğu ve özgürlüğün de bu daimi yasalarla zorunlu bir ilişkisinin varlığından söz ettiği ortadadır. Adorno'nun daimi yasalardan kastı aslında Kant'ın felsefesinde dile getirmiş olduğu saf akla uygun pratik yasalar. "Kant'a göre ahlaki olarak eylemde bulunmak demek fiilen saf akla göre eylemde bulunmaktır; ve Kant'ta saf aklın en üstün belirleyici özelliği *a priori*'dir, *a priori* sentetik yargıdır."⁴³ *A priori* dediğimiz sentetik yargı da Kant'a göre iki nitelikle tanımlanır. Bunlar yukarıda belirttiğimiz gibi zorunluluk ve evrenseldir. Bu bağlamda Kant'ın felsefesinin önemli kavramları olan zorunluluk ve evrensellik kavramlarına bağlı olarak Adorno'nun, Kant felsefesinde sorunlu bulunduğu özgürlük kavramı ortaya çıkar. İnsanın doğal yapısında zorunlu olarak bulunan özgürlük Adorno'ya göre Kant felsefesinde çelişkili olarak tanımlanan ve bir türlü yerini bulamayan büyük bir sorundur. Dolayısıyla Adorno, bir Aydınlanma düşünürü olarak tanık olduğu Auschwitz katliamından sonra ahlak öğretilerine yüklenen anlamların tamamen değiştiğini ifade ederken özellikle Kant'ın savunmuş

⁴⁰ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.34.

⁴¹ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 69.

⁴² Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 70.

⁴³ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.86-87.

olduğu özgürlük öğretisinin hayatımızda yer edinemediğini *Negatif Diyalektik* adlı eserinde şu sözleriyle dile getirir.

Kant'ın özgürlük öğretisindeki paradoks tam da gerçeklik içinde durduğu yerden kaynaklanmaktadır. Toplumsal düzeyde bir varlık olarak özgürlüğe verilen önem, şiddeti hiç eksilmeyen bir bastırma, psikolojik düzeydeki baskıcı eğilimlerle birleşir. Bu eğilimler, kendi içinde çelişkili Kantçı ahlak felsefesinin, dogmatik irade özgürlüğü öğretisinin ampirik koşulları hiç hesaba katmadan acımasızca cezalandırma zorunluluğuyla bir araya geldiği kriminolojik uygulamalarla ortak noktasıdır.⁴⁴

Yukarıdaki pasajda da anlaşıldığı üzere Adorno, Kant'ın özgürlük öğretisinin tamamen bir paradoks olduğunu açıklamakta ve dolayısıyla bireye sunulan bu özgürlüğün yasalarla ve zorunlulukla aynı anda yürütülmesi gerektiğinin bir çatışmaya sebep olacağını vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra Adorno'nun Kant eleştirisine baktığımızda onun bireyler için özgür bir ortam oluşturmaya çalışmasında başarısız olmasının nedeni bir yandan da bireyleri kısıtlamasının sonucunda ortaya çıkan ahlaksızlık durumudur. Yasa fikrinin her zaman için özgürlük adına potansiyel bir tehdit içerdiğini vurgulayan Adorno bu durumu ahlaksızlık olarak nitelemektedir.⁴⁵ Bununla birlikte Adorno, Kant'ın felsefesinde sadece özgürlük öğretisini değil, onun nedensellik, ödev gibi temel öğretilerini eleştirirken bu öğretilerin de birer paradoks olduğunu açıklamaktadır. Adorno açısından ödevden dolayı yerine getirilen bir eylem tümelden tikele indirilmiş sonuççu bir sıkıştırılma durumudur. İşte bu durumu Kant, akıl tarafından belirlenen yasalarla evrenselleştirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Adorno'ya göre Kant'ın savunmakta olduğu ahlakilik durumu aklın ve iradenin sorumluluğuna bırakıldığından ve sorgulamaya kapalı bir yasa olduğundan çözülemeyen antagonizmalar sonucunda Auschwitz olayı gibi ahlaki bir yıkıma yol açacaktır.

Adorno'nun ahlak düşüncesinde asıl olarak kavranılması gereken, ahlaki kesinlik diye bir şeyin olmamasıdır. Bu konuda hem Kant'ı hem de Fichte'yi eleştiren Adorno, tek akıl tarafından belirlenen ahlaki teorilerin geçersizliğini savunmaktadır. Onların aksine Adorno'ya göre tek aklın varlığından ve hükmünden emin olunsaydı hasar görmemiş bir felsefi aklın varlığı kaçınılmaz olurdu. Ancak Adorno, yaşadığı çağda felsefi ve ahlaki değerlerin ne kadar sömürüldüğünün

⁴⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.213.

⁴⁵ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.122.

farkında olan bir düşünürdür. Bununla birlikte Fichte, ahlaki veçhenin her zaman için apaçık olduğunu söylerken Adorno, iradenin irrasyonel veçhelerinin vicdan azabı olarak yanlışlandığını ifade eder.⁴⁶ Adorno açısından eğer aklın ve iradenin apaçık olduğu kabul edilirse akıldan doğan ahlaki gerçeklik gizli bir sığınak gibi olurdu. Dolayısıyla bunu bulup ortaya çıkarmak da bireyin görevidir. Adorno, ahlakın apaçıklığı konusunu *Negatif Diyalektik*'te şöyle açıklar;

Ahlaki kesinlik diye bir şey yoktur, böyle bir kesinliği varsaymak bizatihi ahlak dışıdır, ahlak adı altında kapsanan her şeyin yükünün bireyin sırtına bindirilmesidir. Toplum toplumda vuku bulan her duruma insafsız nesnel antagonist müdahalelerde bulundukça, her hangi bir tekil ahlaki kararın doğru karar olarak belgelenme ihtimali de giderek azalır.⁴⁷

Pasaja göre, yukarıda da bahsedildiği gibi ahlak, toplum tarafından belirlenen bir fenomen olarak yozlaşmış, bireyi toplumun ve düzenin kölesi haline getirmiş durumdadır. Bu kölelik sonucunda birey bütünün meydana getirdiği kötülüğün bir parçası olarak görülür. Yani birey de artık işlenen kötülüklerin suç ortağıdır. Geleneksel ahlaki öğretilerin geçersizliğini dile getiren Adorno, akıl ve ahlak ilişkisinin birey odaklı değil de toplum odaklı olduğu sorununu ve aklın da araçsallaşmasını eleştirel bir dille ele alır. Aklın araçsallaşması demek kapitalist toplum içerisinde teknolojik gelişmelere karşı pasif olmak demektir. Modern dünya içerisinde aklın araçsallaştığını düşünen bir diğer filozof olan Horkheimer da Adorno gibi düşüncelerin araçsallaştığını ve kendi başlarına anlamlı olmadığını savunur.⁴⁸ Yani birey akli, tüm gelişmelere karşılık olarak pasif kalmayı ve emredilen her şeye itaat etmeyi kabul etmiştir. Buna bağlı olarak Adorno'ya göre aslında toplumdaki bütün karışıklık kendini gerçekleştiremeyen, kendini nesnellikle karıştıran öznellikten kaynaklanmaktadır, yani yine birey suçludur.⁴⁹ Doğru ve yanlış kendi başına ayırt edemeyen birey, toplumun dikte ettiği değerlere bağlı olarak yaşamını sürdürmektedir. Adorno, *Minima Moralia*'da örselenmiş bir hayatta birey ve toplum arasındaki ilişkiyi; "Hakikatle ilgili her sorunun iktidar sorununa dönüşmesi ... eski despotik düzenlerde olduğu gibi hakikati bastırmakla kalmıyor, doğruyla yalan

⁴⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.221.

⁴⁷ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.222.

⁴⁸ Marx Horkheimer, *Akl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, Metis Yay. İstanbul 1998, s.97.

⁴⁹ Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, çev: Orhan Kılıç, metis yay. İstanbul 2012, s.13.

arasındaki ayrımın yüreğine saldırıyordu ...”⁵⁰ şeklinde ifade eder. Dolayısıyla Adorno düşüncesinde birey, aklını kullanması sonucunda düşünmeye başlamalı ve toplumun yarattığı değerlere körü körüne bağlanmamalıdır. Çünkü ortada düşünebilen, kendi başına karar verebilen bir birey vardır. Adorno bu konuda özellikle Marx’ın sosyalizm düşüncesini eleştirir. Marx’ın düşüncesine göre bütün insanlar eşit olmalıdır. Ancak Adorno’ya göre;

Marx fazla iyi niyetliydi, muhtemelen insanların esasen özünde aynı olduğunu ve öyle kalacaklarını farz ediyordu naifçe. İnsanın kötücül ikinci doğası bir kez bertaraf edildi mi, her şey iyi olacaktı. Özellikle ilgilenmiyordu, öznel meselesini enine boyuna bilmeye çalışmıyordu. İnsanın en derin noktasına kadar toplumun ürünü olduğunu, bir muhit teorisi olarak görerek reddediyordu.⁵¹

Adorno’nun Marx’ı eleştirmesi sosyalizmin hâkim olduğu ülkelerde, tikel bireyin toplumun var ettiği yasaların dışına çıkamaması ve dolayısıyla Ben olmayı unutmaya dayanmaktadır. Artık ortada toplumsallaştırılmış bir toplum tarafından zayıflatılmış bir Ben vardır. Tikel bireyi içsel olarak yalnızlığa mecbur bırakan otorite, öznelerin ihtiyaçlarına aldırmaksızın toplum arasındaki ilişkiyi dayanılmaz bir noktaya getirmiştir. Dolayısıyla diyebiliriz ki toplumun çıkarlarının bireyin benliğinden önce gelmesi ahlaklı olma durumunu zedelemektedir. Başka bir ifadeyle toplum ne kadar kendi varlığını ve otoritesini bireyi saf dışı bırakarak korursa ahlaki antagonizmalar da o kadar değerini kaybeder ve zayıflamaya mecbur bırakılır. Öyle ki “ahlaki sorunların daima, ahlaki davranış normlarının topluluk hayatında apaçık ve sorgusuz sualsiz kabul edilen şeyler olmaktan çıktıkları zaman ortaya çıkmış olduklarını söyleyebiliriz ...”⁵² Yani Adorno açısından bir davranışa ahlaki diyebilmek için o davranışın topluma göre değil de bireyin vicdanına göre hesaplanması gerekmektedir. Ahlak, toplum dikte etmediği sürece değerini korur ve işte o zaman tüm gerçekliğiyle ortaya çıkar.

Adorno’nun eleştirmiş olduğu bir diğer düşünür de Nietzsche’dir. Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde aslında bir yandan dönemin ahlak sorunlarını ele alırken Nietzsche’ye çok şey borçlu olduğunu ifade eder diğer yandan da Nietzsche’nin yozlaşan burjuva ahlakının çoğu şeyi göz ardı etmesini soyut bir

⁵⁰ Adorno, *Minima Moralia*, s.114.

⁵¹ Adorno, Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, s.63.

⁵² Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.25.

şekilde olumsuzlaması konusunda yetersiz olduğunu düşünmekte ve bu sebeple Nietzsche'nin bu yaklaşımını eleştirdiğini açık bir şekilde dile getirmektedir.⁵³ Adorno, Nietzsche'nin ahlak sorunlarına karşı olan bu yaklaşımının onu ahlaki bir yaşama dair herhangi bir önerme ortaya koyamamasına neden olduğunu da belirtir. Daha açık bir ifadeyle belirtecek olursak Adorno'ya göre Nietzsche, bireysel ahlak sorunları yerine toptancı bir yaklaşım sergilemiş ve toplumun benimsemiş olduğu sözde ahlak kuralları karşısında somut önermeler yerine soyut önermeler sunmaya çalışmıştır.⁵⁴

Adorno'ya göre Nietzsche'nin tek tek bireylerde veya toplumda sağlamaya çalıştığı soyluluk, özgürlük, cömertlik ve merhamet gibi idealleri özgür olmayan bir toplumda yerlerini bulması son derece sıkıntılı bir durumdur. Adorno, düşüncesinde ütöpik olan bu durum, Nietzsche'nin böyle bir toplumun geleceği için düşünmemesi gereken ideallerdir.⁵⁵ Bu yüzdendir ki Adorno, aslında Nietzsche'nin gerçek anlamda harika bir filozof olduğunu düşünür fakat bir açıdan da ütöpik olan bu düşüncelerinden dolayı da eleştirmektedir. Nietzsche'nin soyluluk kavramı her zaman için onun ideallerini içinde barındırmalıdır. Ancak Adorno'nun Nietzsche'ye yapmış olduğu eleştiride soyluluk kavramının başkalarına hissettirmeden kendi içinde soylu olmama durumunu yarattığını ifade eder. Ona göre en soylu kişi bile kendi içinde çelişkilerle boğuşur. Bununla birlikte Adorno'nun zaman zaman Nietzsche ile paralel düşünceler içinde olduğunu da belirtebiliriz. Yine *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde Adorno, acıma ahlakına yönelik olan eleştirisinin haklılığını dile getirirken başkalarına karşı hissetmiş olduğumuz acıma duygusunun her zaman o kişi için bir haksızlık unsuru barındırdığını belirtir.⁵⁶ Adorno'nun bu konuda vermiş olduğu dilenci örneğinden yola çıkacak olursak Nietzsche'nin de Adorno'nun da ne kadar haklı olduklarını görürüz. Yani biz aslında karşımızdaki kişiye acıdığımız için iyilik yaparken sözde iyilik yaptığımızı düşündüğümüz kişinin duygularını, ne düşündüğünü ihmal etmiş oluruz. Kişi dilenciye acırken kendisini de

⁵³ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.160.

⁵⁴ Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü*, çev. Zeynep Alangoya, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s.80.

⁵⁵ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.168.

⁵⁶ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.169.

üstün görmektedir. Dolayısıyla bu noktada bizler de Nietzsche gibi zamanla merhametin büyük bir tehlikeye doğru yol alabileceğini düşünebiliriz.

Adorno'nun Nietzsche'yi eleştirdiği bir diğer konu da Nietzsche'nin "köle ahlakı" düşüncesidir. Adorno, Nietzsche'nin bu eleştirisinin yersiz ve tutarsız olduğunu düşünmektedir.⁵⁷ Çünkü Adorno'ya göre Nietzsche köle ahlakı düşüncesini ifade ederken bireyi, yaşamış olduğu toplum ve koşullar içerisinde değerlendirmeyi göz ardı etmiştir. Bu yüzden Adorno, Nietzsche'yi eleştirirken Nietzsche'nin bireyi birey yapan asıl özelliklerini göz ardı ettiğini ve toplumun derinliklerine inmediğini ve bu açıdan tutarsız bir eleştiri öne sürdüğünü düşünür.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Adorno'nun, ahlaki değerlerin zaman içerisinde özünden uzaklaştığını, farklı toplumlar tarafından farklı yorumlara tabii tutulduğunu ve bu sebepten dolayı tamamen yok olmaya doğru ilerlediğini ifade etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bu açıdan Adorno, yaşamış olduğu çağın ahlaki değerlerinin gerçek anlamda ahlaklı olup olmadığını ortaya koymak için hem çağdaşlarını hem de kendisinden önceki filozofların ahlak felsefelerini ele alıp değerlendirmeye çalışmış ve yaşamış olduğu dönemin Auschwitz gibi toplumsal sorunların ahlaki değerleri bir yıkıma doğru sürüklediğini dile getirmeyi amaçlamıştır.

⁵⁷ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.170.

2.ADORNO'DA KÜLTÜR KAVRAMI

Kültür kavramı tarih boyunca birçok bilimci tarafından birbirinden farklı tanımlarla gündeme gelmiştir. Aydınlanma Felsefesi'nde önemli bir kavram haline gelen kültür, toplum ve doğa arasındaki ilişkiler bütünü anlamak ve anlamlandırmak şeklinde de tanımlanır. Kültür kavramı Aydınlanma Felsefesi'nin bir parçası olarak genellikle akıl, eğitim ve ilerleme gibi kavramlarla ilişkili bir şekilde kullanılır. Bu yüzden doğa bilimcileri ile birlikte çoğu bilimci, insan ve doğa ilişkisinde insanın doğa karşısındaki konumunu, eylemlerini akıl çerçevesinde nasıl oluşturulduğunu kültür kavramı bağlamında düşünürler. Buna bağlı olarak tarih boyunca bir tartışma konusu olan kültür, düşünürler tarafından yapılan tanımlarda kimi zaman kurulu bir düzen olarak kimi zaman da sonradan oluşturulmuş alışkanlıklar bütünü olarak karşımıza çıkar. Buna örnek olarak Herder, Diltey, Marx ve Weber gibi isimlerin kültür hakkındaki düşünceleri gösterilebilir. Örneğin Herder ve Diltey kültürün oluşumunu aklın kullanımına bağlamaktadırlar.⁵⁸ Başka bir ifadeyle aklını kullanabilen insanlarda, düşünce ve eylemlerinde özgür olabilme hakkı bulunur. Bu hakkı elde edebilen insanlar, kültürlerini ortak bir birikim sonucunda birlikte oluştururlar. Kültürü bir birikim olarak değerlendiren Diltey de kültürün aslında şimdi açısından değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte Adorno'nun da kültür kavramı üzerine çok sayıda eser yazdığını ve zengin bir içerikle bu sözcüğü geniş bir şekilde ele aldığını söyleyebiliriz.⁵⁹ Kültürü, sanat, ekonomi, ahlak ve teknoloji bağlamında ele alan Adorno, kültürün bir yok oluşa doğru ilerlemekte olduğunu anlatmaya çalıştığını, kültür üzerine yazmış olduğu eserlerini okuduğumuzda fark ederiz. Başka bir ifadeyle Adorno'nun kültürün sanayi ve gelişen ekonomi sektörü ile birlikte büyük bir değişime uğradığını dolayısıyla insanların ortak birikimi olan değerlerin köreltildiğinin tartışma konusu olduğu fikrini savunduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁸ Önder Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisi Kısacasında Kültür*, s.2-3.

⁵⁹ Martin Jay, *Adorno*, çev. Ünsal Oskay, Der Yay. İstanbul 2001, s.152.

Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümünde bir Aydınlanma düşünürü olarak Adorno'nun kültür kavramına ilişkin tanımlarına dayanarak Auschwitz katliamı sonrası insan yaşamıyla birlikte kültür üzerinde bırakılan derin izler konu edilecek ve Aydınlanmanın etkisiyle de değişen kültür ve toplumla birlikte ahlaki yaşamın imkânı konusu irdelenecektir. Yapılan bu çalışma sırasında Adorno'nun özellikle kültür eleştirisini konu edindiği *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, *Aydınlanmanın Diyalektiği* ve *Diyalektik İmgelem* adlı eserlerinden yararlanılacaktır.

2.1. Auschwitz Sonrası Kültür

Auschwitz olayı sonrasındaki yaşamda ahlaki değerlerin özünden uzaklaşması gibi kültürel değerlerin de sömürüldüğünü ve tamamen yok olmaya doğru ilerlediğini görmek mümkündür. Çalışmamızın önceki bölümünde Auschwitz'in ahlak açısından toplum üzerindeki etkisi ele alınmıştı. Bu bölümde ise Auschwitz sonrası ahlaki değerlerin yıkıldığı kapitalist toplumda kültürün gerçek anlamı ve değerinden uzaklaşıp ne şekilde tanımlandığı konu edilecek ve Adorno açısından ele aldığımız kültür kavramının onun düşüncesinde daha çok dönemin olumsuz etkileri üzerinden ele alınması söz konusu olacaktır. Bu bağlamda kültür kavramının toplumdan topluma farklılık gösterdiği ve bu farklılıklarla değerini koruduğu söylenebilir ancak Auschwitz'ten sonra kültür kavramı anlamından uzaklaşarak içten içe ne olduğu ve neden insanlar için önemli olduğunun anlaşılmadığı bir hale gelip adı kültür endüstrisi olarak değiştirilmiştir.

Auschwitz'ten sonra sürgün hayatı yaşamaya başlayan Adorno ve arkadaşları, sürgün olarak gittikleri ülkelerde sanayi, ekonomi, sanat, ahlak gibi alanlarla birlikte kültürel öğelerin köklü değişimlere uğradığı ve kültürün metalaştırılmasıyla karşılaşmışlardır. Sürgün olarak gittikleri her ülkenin kültürünü araştırmaya çalışan Adorno ve arkadaşları kendilerine yabancı olan kültürel değerleri anlamlandırmaya çalışmışlardır. Özellikle de Adorno, bir mülteci olarak kendisinin içerisinde büyümüş olduğu kültür ile kendisine uzak olan kültürler arasında ortak noktalar bulmaya çalışırken kültür sözcüğünü anlam olarak çeşitlendirmeyi amaçladığını eserlerinde

hissettirir.⁶⁰ Adorno'nun kültüre dair çalışmalarını okurken kültürü yalnızca örf ve adetler şeklinde ele aldığı fikri bir okuyucu tarafından düşünülmemelidir. Öyle ki Adorno, kültür sözcüğünü çok anlamlı bir biçimde ele almaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki Adorno'ya göre kültür bütün bir hayat tarzını ve insanların uygulamış oldukları bütün pratikleri ifade etmektedir.

Adorno'nun yirminci yüzyılda karşılaştığı dönemin büyük bir darbesi olan Auschwitz olayını, kültür, sanat, ekonomi ve eğitim gibi toplumsal düzensizliklerin meydana gelmesinin sebebi olarak göstermesi yaşama karşı olan umudunun yitirildiğini ve onun için eskiye dair değerlerin bütün olarak yok olduğunu göstermektedir. Adorno düşüncesinde özellikle Auschwitz'in kültür üzerindeki etkisi Auschwitz sonrasında da devam etmiştir. Yaşanan ağır savaş sonrası yaşamın eskisi gibi olamayacağını ve insanların daha ağır sonuçlarla karşılaşacağını dile getiren Adorno, milyonlarca Yahudi'nin katledildiği bu felaket sonrasında yozlaşmış bir kültür ile yaşamın devam edeceğini ifade eder.⁶¹ Adorno bu felaketin Alman toplumu için, ardı arkasının kesilmeyeceğini ve darbe üzerine darbelerin yaşanacağını dolayısıyla insanların yaşamın normal seyrine döneceğine inanmasını ahmakça bulmaktadır. Çünkü ne kültür ne de tarih eskisi gibi değildir ve Adorno için normallik artık ölümdür.⁶² Bu dönemde önemi giderek azalan kültür, karmaşık olan yapısının toplum tarafından anlaşılmayacak ve bundan sonra da yürütülemeyecek bir noktaya gelmiştir. Adorno, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Alman kültürünün yok oluş aşamalarını dile getirirken kültürün bir reklam tekniğine dönüştüğünü ve kültürü yeniden kurmaya çalışanların asıl olarak bir yıkıma doğru sürüklediklerini ifade eder.⁶³ Bu yıkımın gerçekleşmesini Hitlerin özneler üzerindeki tahakkümü ile özdeşleştiren Adorno, kültüre dair son darbenin Hitler tarafından gerçekleştirildiğini de dile getirir. Adorno'ya göre Hitlerin yapmak istediği şey yeniden bir kurulum düşüncesidir. Eski olan her şey Hitlerin bu son darbesiyle yok olmuştur. Bu yıkım sonrasında Hitler tarafından topluma vaat edilenin yani tarihin kaldığı yerden devam

⁶⁰ Martin Jay, *Adorno*, s.153.

⁶¹ Adorno, *Minima Moralia*, s.59.

⁶² Adorno, *Minima Moralia*, s.60.

⁶³ Adorno, *Minima Moralia*, s.61.

edebileceği düşüncesi empoze edilirken Adorno bu düşüncenin anlamsızlığını ifade eder. Ona göre ne kültür ne de bir bütün olarak tarih eski seyrinde devam etmeyecektir ve hatta yaşam daha kötü bir noktaya gelecektir. Totalitenin öznelere için uydurduğu büyük bir yalan olarak başka bir kültürel yapı şeklinde devam edecektir.

Kültürel yozlaşmanın Auschwitz'ten sonra kendini tam olarak göstermesi Adorno'ya göre bu katliamın tartışılmaz bir etkisidir. Bu değişimler karşısında olumsuz tepkilerle karşılaşan kültür kavramı özellikle Almanya'da büyük protestoların meydana gelmesine yol açmıştır. Hitlerin tarihteki bu son darbesi sanat ve düşünce alanında bir imha niteliğindedir. Hitlerden önce kopuk ve dışlanmış olan sanat ve kültür gibi değerler Auschwitz'ten sonra Adorno için tamamen imha edilmiştir. Özellikle Alman kültürünün yok olmasından yakınan Adorno, yaşanan tüm bu olayların ölümcül bir kafa karışıklığına yol açtığını ifade eder. Bir mülteci konumunda olan Adorno, sürgün hayatı yaşayan Alman toplumunun gelmiş olduğu son durumunu *Minima Moralia* adlı eserinde şu şekilde aktarır;

Hitler kültürü yok etmiştir, Hitler Bay X'i sürgüne yollamıştır, öyleyse Bay X kültürdür. Evet, öyledir aslında. Hem çalışkanlıklarıyla hem de nüfuz alanlarının kesin olarak ayrışması sayesinde yurtdışında Alman zihnini temsil etme maharetini gösteren mültecilerin edebi ürünlerine kısa bir bakış bile mutlu bir yeniden inşadan ne beklenebileceğini ortaya koyar.⁶⁴

Adorno açısından Auschwitz'in etkisi yalnızca Almanya'da değil birçok yerde devam etmiştir. Öyle ki Adorno'ya göre Auschwitz tüm dünyayı etkisi altına alarak bireyin tüm yaşantısını “açık hava hapisanesine” çevirmiştir.⁶⁵ Açık hava hapisanesi terimi Adorno düşüncesinde yaşamın her anının bir ve aynı olduğu anlamına gelir. Yaşamda artık insanın başına gelen iyi ya da kötü olayların nasıl ve neden kaynaklandığının hiçbir önemi yoktur. Başka bir ifadeyle hayatta artık öznellik adına yapılabilecek bir eylem yoktur, kimin ne düşündüğünün ya da nasıl davranmak istediğinin önemi kalmamıştır. Önemi olan şey iktidar için, dünyanın kopyalanıp reklamlar aracılığıyla öznelere tekrar tekrar satılmasıdır. Adorno'nun deyimiyle

⁶⁴ Adorno, *Minima Moralia*, s.62.

⁶⁵ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, s.179.

“inanılmayı beklemeyip sessiz kalmayı buyuran kışkırtıcı yalanlar”ın önemi vardır.⁶⁶ Dolayısıyla insanlık için büyük bir tehdit olan Auschwitz, insan ilişkilerinin ‘şeyleşmesini’ olanaklı kılmıştır. Adorno da şeyleşen insan ilişkilerinin önüne geçmek ve açık hava hapishanesinden kurtulmak için bütün bu olumsuzluklara karşı direnmek gerektiğini ifade eder. Adorno bu kaos ortamında bireyin nasıl davranması gerektiğini *Ahlak Felsefesinin Sorunları* adlı eserinde şu şekilde dile getirir; “ben şimdi direniş etkenini, yaygın kötülüğün parçası olmayı reddetme etkenini uygulamak istiyorum; her zaman daha güçlü bir şeye direnmeyi ima eden, dolayısıyla da daima bir ümitsizlik unsuru içeren bir rettir bu.” Direnme ediminin, Hitler tarafından uygulanan tahakküm karşısında etkisinin öneminden bahseden Adorno, tek tek bireylerin hem özgürlüklerini ellerinde tutabilme gücünü hem de sunulan vaatlerin sahteliğinin farkındalığını oluşturmayı bireyin kendisini bulmasında arar. Başka bir ifadeyle Adorno açısından birey, yaşanan bu acı gerçekler karşısında kendini kaybetmediği sürece bundan sonra da yaşanabilecek bütün Auschwitz’lere karşı koyma cesareti kazanacaktır. Alman toplumuyla birlikte daha birçok toplumda baskıcı bir tahakkümün varlığına şahit olan Adorno, bu toplumları oluşturan bireylerden, yalanlar ile ayakta duran karşı safhalara katılmamalarını da önerir. Ona göre birey totalitenin kuşatması karşısında kendi özgürlüklerini elde etmeyi ve korumayı sağlayabildiği sürece yeni Auschwitz’leri önleyebilme gücüne de sahip olabilecektir. Birey kendi özgürlüğünü elde tutmak için ise karşı safhalara direnip kültürel değerlerini koruyabilecektir. Adorno bu doğrultuda yapıtlarında bahsettiği tek ütopya olanağının bireyin göstermiş olduğu direniş edimiyle gerçekleşebileceğini de ifade eder. Kendi özgün varlığını koruyabilen birey Adorno düşüncesinde Auschwitz gibi yeni katliamların önüne geçebilmenin en doğru yoludur. Ancak Adorno, Auschwitz karşısında toplumun farkında olmadan şeyleşmiş bir bilince sahip olduğunun da farkındadır. Sürekli değişen ve daha da kötü bir hal alan nesneler dünyası karşısında edileşen birey, totalite içerisinde devamlı olarak mutsuz ve sıkışmış bir durumdadır. Bu çeşitlilik gösteren duygu durum karşısındaki

⁶⁶ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, s.266.

toplumun kendi otonomisini koruması gerektiğini belirten Adorno, birey için eğitimin ve kendi benliğini yeniden kazanmanın önemini vurgular.

Adorno'ya göre birey aldığı bu eğitim sayesinde yeni bir kültür oluşturmaktan ziyade eski kültürün kazanımlarını koruma olanağı bulacaktır. Zaten Adorno'nun da amacı genel olarak Auschwitz sonrası bitik bir durumda olan kültürü yeniden canlandırmak ve işleyiş olarak eski seyrine geri döndürmektir. Yeni bir kültürün oluşması konusunda eleştirel bir tavır sergileyen Adorno, Benjamin gibi düşünürlerin kültür endüstrisinin teknik araçlarının kullanımıyla yeni alternatifler üretmenin gerekliliğini dile getirmesinden dolayı onları eleştirir. Bu eleştirel tavrın çalışmamızın sonraki bölümlerinde daha geniş bir çerçevede ele alınacağını belirtmekle birlikte, Adorno'nun da kültürel ürünlerin yeniliği konusunda zaman zaman eserlerinde çelişkiye düştüğünü görürüz.

2.2. Kültür Endüstrisi

Kültür, Adorno'nun felsefesinin en çok tartışılan konusu olmakla birlikte, onun felsefesinin kırılma noktası diyebileceğimiz bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Adorno, yaşamış olduğu çağın sorunları karşısında kültürü konu ettiği önemli eserleri olan *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* ve Max Horkheimer ile birlikte kaleme almış olduğu eleştirel teorinin en önemli metni olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı yapıtlarında çelişkili bir meta haline gelen ve seslenmiş olduğu topluma kendisini bir cennet gibi sunan kültür endüstrisinin insan yaşamına olan olumsuz etkilerini gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Bu eserlerinde “Kitle Kültürü”, “Kültür Endüstrisi”, “Eleştirel Teori” gibi kavramlarını sıkça kullanan Adorno, toplumlar arasında sürekli bir çatışmanın ve olumsuz sonuçların ortaya çıktığını, dolayısıyla bu durumun sebeplerinin neliği etrafında dolanır. ‘Kültür’ tam anlamıyla nedir sorusu, Adorno açısından cevaplandırılması son derece güç ve önemli olan bir kavramdır. Kültür nedir? Yirminci yüzyılda ne anlama gelir ve ne olmalıdır? Bu sorular Adorno'nun kültür felsefesini araştırmak isteyen bir okuyucu için önemli sorulardır. Bu bölümde de özellikle adı geçen iki önemli eser bağlamında Adorno düşüncesinde kültür

endüstrisinin yeri, önemi ve toplum üzerindeki etkisi araştırılıp cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Adorno düşüncesinde kültür kavramı daima ‘tinsel kültür’ anlamını içermektedir. Adorno kimi zaman da kültür kavramı yerine uygarlık kavramının kullanıldığını Horkheimer ile birlikte yazmış olduğu *Sosyolojik Açılımlar* adlı eserinde belirtir.⁶⁷ Ancak uygarlık kavramının bir ayırım olduğunda kullanılması gerektiğini de ifade eder. Yani maddi ilişkileri nitelemek adına uygarlık kavramının uygun olduğunu belirtmektedir. Adorno’ya göre tinsel kültür ve uygarlık kavramları birbirlerine yakın anlamda kullanılmaları ve kültür kavramında bütünleşmeleri Kant’la beraber ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Uygarlık sözcüğünün ise 19. yy’da kendini topluma kabul ettirdiğini ifade eder. Ancak tüm bu tanımlarla birlikte Adorno, eserlerinde daha çok ‘kültür endüstrisi’ kavramına yer verir. Kitle kültürü ya da kültür kavramları yerine kültür endüstrisi kavramını kullanan Adorno, kitle kültürünün totalite tarafından kurulduğunu ve insanlar tarafından oluşturulan bir olgu olmaktan çıkıp metalaştığını dile getirir.

Yaygınlaşan kültür tartışmaları Adorno’nun göçmen olarak gittiği birçok ülkede kültürel öğelerin metalaştırılması, teknolojinin gelişmesine bağlı olarak çoğaltılmaları ve bu sayede yayılması etrafında dönmektedir. Dolayısıyla birçok kültür eleştirmeni tarafından tepkilerle karşılaşan kültür, yok olma, yoksunlaşma noktasına gelmiştir. Adorno’ya göre kültür asıl olarak eski anlamıyla kullanılmalıdır. Bu bağlamda eleştirel bir tavırla kültürü ele alan Adorno, kültürün anlam olarak şimdiki kullanımının dışına çıktığını savunur.

Özgün anlamından uzaklaşan kültür kavramı yerine kültür endüstrisi terimini kullanan Adorno, kültür endüstrisine dair düşüncelerini eleştirel bir tavırla dile getirmektedir. Metalaştırılmaya mahkûm edilmiş olan kültür endüstrisi Adorno’ya göre reklamdan başka bir şey değildir. Onun da dediği gibi “Reklam, kültür endüstrisinin yaşam iksiridir.”⁶⁹ Başta kültür endüstrisinin ürünleri ilgi çekici yanıyla

⁶⁷ Adorno, M. Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, s.104-114.

⁶⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.121.

⁶⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.101.

topluma vaat sunarken daha sonraları bu vaatleri reklam aracı haline getirmiştir. Dolayısıyla bir meta olan kültür endüstrisi toplumlar arasında bir rekabetin doğmasına sebep olmuştur. Rekabetçi bir toplumda kültür artık bir reklam tekniğidir. Bu sayede endüstrinin az ilgi gören ürünleri de reklam sayesinde pazarlanıp daha kolay bir şekilde tüketilebiliyordu.⁷⁰ Üretilmeyen ürünün bile reklamının yapıldığı bu dönemde Adorno'nun yapmak istediği de tek tek öznelerin bu kötü gidişatin farkına varmalarını sağlamaktı. Ancak Adorno, kültür endüstrisinin bir reklam aracı haline gelmesinin toplum için bir alışkanlık olduğunun ve bu durumun aşılmasının da zor olduğunun farkındadır. On dokuzuncu yüzyılı işgal eden reklam tekniği Adorno'ya göre tam olarak bir sanata dönüşmüştür. Bu durumu Adorno şu cümleleri ile ifade eder;

Sistemin dayatmaları sonucunda her ürün reklam tekniğinden yararlandığı için, reklam kültür endüstrisinin anlatımını, "tarz"ını işgal etmiştir. Reklam tekniğinin zaferi öylesine kusursuzdur ki, can alıcı noktalarda bile kendini belli etmez: büyük şirketlerin anıtsal yapılarında, spotların aydınlatıldığı bu taşlaşmış reklamlarda, reklam yoktur; binaların tepelerinde yalnızca, kendini övmekten uzak ve basit olarak şirketlerin baş harfleri ışıldar.⁷¹

Öyle ki etkili bir teknik olan reklam, kültür endüstrisi ile öyle bütünleşmiştir ki dağınık zihinleri alt edebilmeyi başarmış durumdadır. Olmayan ürünleri topluma kabul ettirerek hem teknik hem de ekonomik açıdan güçlü bir ikna aracı haline gelmiştir. Kültürün bu reklam özelliği sayesinde insanların davranışları totalite tarafından kolayca manipüle edilmiştir. Bu durumdan yakınan Adorno, kültür endüstrisi ve reklam ikilisinin kültürel ürünleri daha fazla basitleştirmesinin önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Adorno, kültür endüstrisinin tüketicisini yalan vaatlerle durmadan aldattığını ifade ederken, hiçbir zaman yerine getirilemeyecek olan bu vaatlerin tüketiciler tarafından benimsendiğini dolayısıyla toplum üzerinde baskıcı bir güç haline geldiğini savunur. Tüketicinin sürekli arzuladığı bu durum kültür endüstrisinin toplumu yücelttiğini gösterir. Ancak Adorno bu durumun bir yüceltme değil de bir baskı, dayatma olduğunu düşünür.⁷² Adorno'ya göre kültür endüstrisinin en önemli yasası "insanları arzuladıkları şeylere kavuşmalarını ve bu yoksunluk

⁷⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.101.

⁷¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.102.

⁷² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.72.

içinde gülerek doyuma ulaşmalarını sağlamaktır.”⁷³ Kültür endüstrisinin reklam aracılığı ile sağlamaya çalıştığı bu doyum tüketiciyi sürekli karnı acıkan ve yemek yemek isteyen bir insana dönüştürür. Tüketici sürekli ister, ancak kültür endüstrisi bunu sürekli en iyi şekilde üretemez ve her adımında eksilterek sunar. Kültür endüstrisi Adorno’ya göre öyle bir sistemle çalışır ki tüketicinin iplerini asla elinden bırakmaz. Sistem sürekli özneye iyi ya da kötü bir şeyler dayatır ancak bunu asla onlara hissettirmez. Kültür endüstrisi bir ilke olarak benimsediği aldatmaca tekniğini işlerken aynı zamanda tüketiciyi bir nesne konumuna getirir. Dolayısıyla tüketiciyi kendisine bağlayan kültür endüstrisi, artık nesne konumunda olan bu öznelere sadece sunulanla yetinmeleri gerektiğini zihinlerine yer ettirmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte kültürel ürünlerin kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olduğunu savunan Adorno, bu ürünlerin yaşamın birer ironik temsilcileri olduğunu düşünür. Kültürün gelmiş olduğu bu son nokta aslında genel ile tikelin sahteliğinin gün yüzüne çıkmış halidir. Yani sistem her şeyi öylesine kuşatmıştır ki genel ile tikelin arzu edebileceği şeyler sistemle bütünleşmiş ve sistem tarafından bastırılmış bir durumdadır. Kültür ya da kültür endüstrisinin tikel ile genel arasında kurmuş olduğu sahte birlik sayesinde birey sistem karşısında herhangi bir söz hakkına sahip değildir.⁷⁵ Çünkü her şey sistemin işleyişine bağlıdır ve sistem yaşamın nasıl devam etmesi gerektiğine kendisi karar verir.

Kültür endüstrisinin ürünleri olan radyo, televizyon, telefon gibi iletişim araçları bile bu sistemin denetimi altındadır. Adorno, özellikle radyonun toplum üzerinde oldukça derin bir etkisinin olduğunu savunur. Radyonun herkese demokratik bir şekilde hizmet verdiğini ancak hiçbir zaman dinleyiciye söz hakkı tanımadığını söyler.⁷⁶ Dolayısıyla radyo programları izleyiciyi bağımlı bir hale getirerek otoritesini elinde tutmayı başarır. Aynı yalanlarla bağımlı olan izleyiciyi sürekli kandırmayı alışkanlık haline getirir. Bu bağlamda denilebilir ki kültür endüstrisinin tüm ürünleri aslında tüketicinin ya da toplumun zararına işleyen bir

⁷³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.74.

⁷⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.75.

⁷⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.22.

⁷⁶ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.164.

sisteme dâhildir. Kültür endüstrisi toplum için ürettiği ürünlerini dolaylı ya da doğrudan pazarlamakta ve toplumu sürekli tüketici olmaya bağımlı kılmıştır. Adorno açısından tüketiciler boş zamanlarında bile bu sistemin birliğine uymak zorundadırlar. Adorno'nun deyiimiyle “kültür endüstrisi ürünleri insanlar perişan halde olsa bile canlı bir biçimde tüketileceklerdir.”⁷⁷ Yani insanlar en kötü durumlarında bile aniden karşlarına çıkan bir radyo programına kendisini kaptırabilir. Bu durum Adorno ve Horkheimer'in eserleri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde daha açık bir şekilde ifade edilir:

Tüketiciler, işçiler ve memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalardır. Kapitalist üretim bedenlerini ve ruhlarını öyle bir kuşatmıştır ki, önlerine konulan her şeye direniş göstermeden kapılıverirler. Hükmedilenlerin, hükmedenlerden gelen ahlakı onlardan fazla ciddiye alması gibi, günümüzün aldatılan kitleleri de başarı mitosuna gerçekten başarılı olmuş kişilerden çok daha fazla kapılmaktadır. Kitlelerin kendi istekleri vardır. Onları köleleştiren ideolojide şaşmaz biçimde ısrar ederler.⁷⁸

Sistem, yukarıda belirtildiği gibi toplumda uyguladığı her şeyi haklı göstererek bütünsel bir uyum sağlar. Sistem tarafından sağlanan bu uyuma karşı koymak isteyen özneler ise sistem tarafından ekonomik acizliğe mahkûm edilir. Yani sistemin dışında olmak isteyen özne yetersizlik damgasıyla, haklıyken haksız konumuna getirilir. Buna bağlı olarak kültür endüstrisi toplumun karşısına sürekli fikir, yenilik ve sürprizlerle çıkmayı amaç edinir. Adorno'ya göre ise toplum bu boş vaatlere inanmayı sever. Ancak kültür endüstrisi hiçbir şeyin değişmeyeceğini ve uygun olmayan hiçbir şeyin gün yüzüne çıkmayacağını da tüketicilere hissettirmeden sistem içerisinde devreye sokar. Böylece Adorno'nun deyiimiyle sistem “dışarıda hakikat olarak sildiği her şeyi içeride yalan olarak keyfince yeniden-üretir.”⁷⁹ Dolayısıyla diyebiliriz ki Adorno ve onun gibi düşünen arkadaşlarının düşüncesinde kültür endüstrisi bir eğlence işletmecisinden başka bir şey değildir. Kültür endüstrisinin amacı toplumun hoşuna giden ve toplumu mutlu edebilen vaatleri sunmak ve uygulamaktır. İnsanları kısa süreliğine mutlu etmeyi başarır ve bu durumu onlar için kaçınılmaz kılar. Adorno'ya göre kültür endüstrisi dünyanın nasıl olması gerektiği ile

⁷⁷ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.170.

⁷⁸ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.179.

⁷⁹ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.181.

ilgilenir. Böylece kitleleri daha rahat yönetebilir ve kendi başlarına bilinçli olarak hareket edebilen öznelerin de özgürlük alanlarını daraltmış olur. Öyle ki kültür endüstrisinin özerklik konusunda büyük bir rolünün olması devrin üretim gücünün de artmasının önünü açmaktadır. Yani diyebiliriz ki öznelerin olgunlaşması ve buna göre davranmaları da yine kültür endüstrisinin eli altındadır. Dünyayı kuşatan kültür endüstrisi her şeyi araçsallaştırarak akıllı, nesnel ve güvenilir olma özelliklerinden yoksun bırakmıştır. Çünkü Adorno ve Horkheimer'a göre akıl başta doğayı egemenliği altına almak isterken sonraları artık insanları da egemenliği altına almıştır. Dolayısıyla aklın araçsallaşmasını şiddetle eleştiren Adorno ve Horkheimer için insanların sistemin birer kölesi haline gelmeleri, onların bu tahakkümü ortadan kaldırma düşüncelerinin de önüne geçmiştir. Nesneleşen bireyleri ikna etmek, kültür endüstrisi düşüncesine karşı olan Adorno ve Horkheimer gibi mücadeleçiler için oldukça zor bir durum haline gelmiştir. Bu bireyler sistem tarafından esir alınmış ve sistemin vaatleri doğrultusunda hareket etmektedirler.

Neticede diyebiliriz ki gerçek ihtiyaçlarının ne olduğunu unutan birey, kapitalizmin onlara sunduğu arzularla yetinmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin robotlaştırdığı birey Adorno'nun düşüncesinde kafası karışık ve korkmuş bir varlıktır. Kültür endüstrisinin bu hale getirmiş olduğu birey artık ihtiyacı olan şeylere kendisi karar verememekte onların yerine kapitalizm ya da kültür endüstrisi ihtiyaçları belirlemektedir. Meydana gelen felaketlerin sebebi olan bu durumun farkında olan toplum da farkındalığını bastırarak kültür endüstrisinin kölesi olmaya devam etmekte ve üretilen her ürüne karşı ilgisini de apaçık gözler önüne sermektedir. Bu da kültür endüstrisinin bireyi kendisine bağımlı hale getirdiğini göstermektedir. Bu büyük tehdit Adorno için çözülmeyi bekleyen bir konu olmakla birlikte bireyin üretilen bir dünyaya bağımlı olması kör ve bilinçsiz zihinlerin artması anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında artık bütün olarak toplumun hasta olan zihinleriyle kültür endüstrisine itaat etmekten başka çaresi yoktur. Hitler Almanya'sında kültür endüstrisinin yaratmış olduğu etkiyle görünüşte herkes özgürdür ve özgürlükleri güvence altındadır. Ancak bireye ezberletilen bu fıkra Adorno'nun eserlerinde bireyin bu ilişki ağlarına hapsediği açık bir şekilde

anlatılır. Adorno'nun bu durumu, eserlerinin konusu yapmasının sebebi bireyin eninde sonunda yaşamın bu zor şartları altında yok olup gideceği endişesi içerisinde olmasıdır. Bu yüzden Adorno bireyin, kültür endüstrisinin yoğun etkisi altından çıkması ve yaşamın gerisinde kalıp yok olmamak için bir şekilde kendilerini yeniden yaratması gerektiğine yapıtlarında değinmektedir.

2.2.1. Eleştirel teori

Eleştirel teorinin özünde açıklık vardır. Yani eleştirel teori kapalı sistemlere karşı açık olmayı seçer. Bu yüzden eleştirel teorisyenler de düşüncelerini, diğer filozofların ve felsefi geleneklerin savunduğu görüşler üzerinde eleştirilerde bulunarak ifade ederler. Bu açıdan bakıldığında eleştirel teorinin gelişimi diyaloglara dayanır.⁸⁰ Eleştirel Teorinin, değişen toplumsal gerçeklikle birlikte düşünülmesi sürekli bir karşıtlık içerisinde olduğunu gösterir. Başka bir ifadeyle Aydınlanma düşüncesinin insan ve doğa üzerinde kurmaya çalıştığı yenilik adı altındaki mitsel öğretiyi yıkmaya çalışırlar. Felsefe ve toplumsal analizin bütünleştirilmesiyle ilgilenen Frankfurt Okulu üyeleri ve eleştirel teorisyenlere göre Aydınlanmanın vaat ettiği dünyayı mitlerden ve gizemlerden kurtarma düşüncesi tamamen kurgusal bir düşünceden ibarettir.

Frankfurt Okulu'nun önemli isimleri olan Marcuse, Adorno, Horkheimer ve Habermas Aydınlanma döneminde toplumsal ve bilimsel alanlarda meydana gelen toplumun zararına olan gelişmeler ve yenilikler karşısında ciddi eleştiriler ile gündeme gelen isimler arasında yer alırlar. Eleştirel teori düşünürleri diyebileceğimiz bu isimler yapmış oldukları eleştirilerin amacını insanın özgürleşmesi ve toplumun dönüşümü olarak açıklamaktadırlar.⁸¹ Bu düşünürlere göre Aydınlanma ile birlikte dünya öyle bir hale gelmiştir ki artık her şey teknolojinin ve bilimin tahakkümü altında kalmıştır. Onlara göre bireye vaat edilen her şey sadece bir mitten ibarettir. Aydınlanma düşüncesiyle birlikte araçsallaşmış olan akıl, insanın kendisine ve

⁸⁰ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları*, s.210.

⁸¹ Bilal Bekalp, *Frankfurt Okulu'nun Temel Eleştirisi ve Amaçları*, Sosyal Bilimler Metinleri, Yıl:2019, sayı:01, Uludağ Üniversitesi SBE Din Felsefesi Doktora Öğrencisi.

dünyaya yabancılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Eleştirel teorisyenler, felsefe dâhil bütün bilimlerin amaçlarından saptıklarını ve diyalektikten yoksun bir şekilde hareket ettiğini dolayısıyla Aydınlanmanın büyük bir parçası haline geldiğini düşünmektedirler.⁸² Aklın araçsallaşmasıyla insanların ve doğanın sömürülmesi Frankfurt Okulu düşünürlerine göre dünyanın bir yıkıma doğru yol aldığını gösterir. Bunun sonucunda denilebilir ki modernliğin bir sonucu olan kültür endüstrisi, bilim dâhil her şeyin ideolojik bir yapıya bürünmesine ve başlı başına güç haline gelmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla güç haline gelen bilim de doğa ve insanlar üzerinde egemenlik kurarak onları istediği gibi yönlendirmeye başlamıştır. Doğanın ve insanın kontrolü artık kapitalist sistemin denetiminde olup insanların kendilerini doğadan tamamen arındırması ve nesneleşmesi problemini ortaya çıkarmıştır. Aydınlanmanın doğurmuş olduğu bu problemler neticesinde Aydınlanma düşüncesi Frankfurt Okulu eleştirisinin ana konusu olmuştur. Aydınlanma eleştirisini temel alan Frankfurt Okulu mevcut sistemin dönüştürülmesini ve bireyin özgürleşmesini hedef göstermiştir.

Bir sistem felsefesi oluşturmaktan uzak duran Adorno, eleştirel teori kuramına bağlı kalarak kendi düşüncelerini, etkilenmiş olduğu düşünürlerin fikirlerine atıfta bulunarak ilerler. Yani birbirinden farklı düşünceleri eleştirel bir şekilde ele alarak yorumlamaya ve yeni düşüncelerle gündeme gelmeye çalışır. Dolayısıyla denilebilir ki eleştirel teori, sistem felsefesinden farklı olarak geçmiş ya da dönemin filozoflarının düşüncelerini ele almayı amaçlar. Sürekli bu filozoflara atıflarda bulunularak savundukları düşüncelerin doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinde durulup yorumlanmaya çalışılır. Eleştirel teorinin savunucularından önemli iki isim olan Adorno ve Horkheimer'a baktığımızda ise onlara göre kültür endüstrisinin nesneleştirdiği bireyler, birer yanılsamadan ibarettir. Çünkü bu iki düşünöre göre birey var olan düzeni olduğu gibi kabul eder ve konulan hiçbir kanunu sorgulamadan bu sisteme itaat eder. Dolayısıyla birey gerçekliğini kaybedip sahte bir yaşamı yaşamaya devam eder. Bu yüzden kültür endüstrisine karşı eleştirel bir tavır

⁸² Bilal Bekalp, *Frankfurt Okulu'nun Temel Eleştiri ve Amaçları*, s. 18.

sergileyen Adorno ve Horkheimer bireyin, yaşamını kültür endüstrisi olmadan da sürdürebileceğini ve eskisinden daha iyi bir duruma gelebileceğini ifade eder. Çünkü Adorno, kültür endüstrisinin bireyde çok fazla doygunluk ve ilgisizlik yarattığını düşünür. Bireyin yaşama karşı olan bu ilgisizlik ve doygunluk onun geleceğini de oldukça etkileyebilecek bir güçtedir. Kültür endüstrisi bilinçli bir şekilde kuşattığı tüm hayatlarda kendisini yeniden üretir ve sürekli olarak kuşatmaya da devam eder. Ancak Adorno ve çalışma arkadaşlarının sürekli eleştirdiği bu durum karşısındaki tavırları ne kadar net olursa olsun yine de kültür endüstrisinin gelmiş olduğu konuma karşı güçsüzdürler. Bunun sebebi olarak kültür endüstrisinin en önemli ve etkili ürünü olan reklamın insanlar üzerindeki etkisini gösterebiliriz.

Kültür endüstrisinin dünyada yaratmış olduğu olumsuzluklar üzerinde duran Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* adlı eserinde kültür endüstrisini şu şekilde yorumlar;

Dünyada ontolojisi olan bir şey varsa, o da kültür endüstrisidir; bu ontoloji olduğu gibi korunmuş temel kategorilerden oluşan bir iskelettir ve 17. yüzyılın sonuyla 18. yüzyılın başında İngiltere'deki ticari romanlarda rahatlıkla görülebilir. Kültür endüstrisinde bir ilerleme olarak ortaya çıkan, sürekli yenilik olarak sunduğu şey, hep aynı olanın kılığının değiştirilmesinden ibarettir; değişikliğin her yerde gizlediği, kültür üzerinde egemen olduğu günden beri değişmeden kalan kâr güdüsü gibi, hiç değişmeyen bir iskelettir.⁸³

Bu pasajda Adorno'nun kültür endüstrisini bir iskelete benzetmesini günümüzdeki kültür anlayışı çerçevesinde ele aldığımızda Adorno'nun ne kadar haklı olduğunu görebilir ve onun cümlelerinin hedef aldığı kitlenin bizler olduğunu daha açık bir şekilde anlayabiliriz. Tarafsız bir şekilde düşünüldüğünde kültürün sürekli bir tekrarlama ve bu haliyle her zaman için zirvede kalmayı başardığı da görülmektedir.

Frankfurt Okulu, Marksist düşünürlerin bir araya gelmesiyle kurulmuştur ve okulun kurulma amacının Birinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen olumsuz anlamdaki toplumsal değişmelerin onarılması ve yaşamın eski seyrinde devam ettirilmesi, yaşam standartlarının iyileştirilmesi olduğu bilinmektedir. Eleştirel teorinin temelini oluşturan Marksizm ele alındığında eleştirel teorinin diyalektik bir

⁸³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.112.

bütünlük içerisinde ilerlemesi gerektiği sonucuna varılır. Ekonomik ve toplumsal bir dünya görüşünü savunan Marksist düşünürler bu bütünlük dâhilinde Frankfurt Okulu'nun önemini ve toplum üzerindeki etkisini kalıcı kılmayı amaçlamışlardır. Ancak Frankfurt Okulu'nun kurulumundan sonra yaşanan ağır darbeler neticesinde hedef alınan bu kurum sürekli eleştirilere maruz kalmış bu yüzden sık sık yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum sonucunda okulun üyeleri benimsemiş oldukları Marksist teorinin zamanla anlamsız bir yapıya büründüğünü dolayısıyla eleştirilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.⁸⁴ Kuruluş bakımından iki dönemden oluşan Frankfurt Okulu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra etkisini yoğun olarak göstermeye başlamıştır. Adorno ve Horkheimer'in Enstitüye yapmış oldukları katkılar enstitünün uzun bir süre ayakta kalmasını sağlamış ancak okulun önemli üyelerinden olan bu iki düşünürün ölümüyle Marksizm ile birlikte Frankfurt Okulu da bazı temel düşünceleri dışında yavaş yavaş toplum üzerindeki etkisini yitirmeye başlamıştır.

Frankfurt Okulu'nun üyeleri aynı zamanda eleştirel teorisyenler olduklarından dolayı yapmış oldukları çalışmalarda Marksizm sözcüğü yerine 'diyalektik materyalizm' ya da 'materyalist toplum teorisi' ifadelerini kullandıklarını da belirtmekte fayda vardır. Bunun sebebi olarak Martin Jay, *Diyalektik İmgelem* adlı eserinde enstitü üyelerinin okulun maruz kaldığı eleştiriler ve karşıtlıklar sebebiyle sürekli yer değiştirmeleri ve bu durumun etkisinde kalarak verimli çalışmalar yapamadıklarını ifade eder.⁸⁵

Martin Jay'in *Diyalektik İmgelem* adlı eserine baktığımızda en etkili eleştirel teorisyenlerden olan Horkheimer, Nietzsche'nin felsefi görüşleri ile yakından ilgilenmiştir. Onun Nietzsche'ye olan hayranlığını Nietzsche için yapmış olduğu yorumlarda görebiliriz. Ancak aynı zamanda Nietzsche'yi zaman zaman eleştirilerinin odağında tutarak onun burjuva ahlakının tarihsel kökenini ortaya çıkarmak için çabaladığını ve bu çabasını sürdürürken tarih dışı düşündüğünü dolayısıyla eleştirilmesi gerektiğini de düşünür.⁸⁶ Bunun yanında Horkheimer,

⁸⁴ Bilal Bekalp, *Frankfurt Okulunun Temel Eleştiri ve Amaçları*, s.17.

⁸⁵ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.96.

⁸⁶ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.106.

enstitünün büyük destekçilerinden bir diğeri olan Henri Bergson'ı daha sert bir şekilde eleştirir. Horkheimer'a göre Bergson, sezgiye büyük oranda önem vermekte ve bunu bir ideoloji olarak benimsemektedir. Horkheimer'a göre Bergson, bir ideoloji olarak öne sürdüğü sezgi ile tarihte kurtuluş yollarını bulmayı amaçlamıştır.⁸⁷ Ancak Horkheimer, yaşanmış olan büyük acılar neticesinde gerçek hayatta büyük yıkımların ve bölünmüşlüklerin meydana geldiğini dolayısıyla sezginin onun için hiçbir anlam ifade etmediğini dile getirir.

Horkheimer'ın Bergson'ı eleştirdiği bir diğer konu ise zaman kavramına yönelik olan eleştirisidir. Horkheimer, Bergson'ın zaman kavramına soyut ve boş bir anlam yüklediğini ve gerçekliği göz ardı ederek acı çekmenin, yaşlanmanın ve ölümün birer gerçek olduğunu dolayısıyla zaman kavramıyla doğrudan ilişkisinin varlığını görmezden geldiğini düşünür.⁸⁸ Bu yüzden Horkheimer da zaman ve gerçeklik arasındaki ilişkinin reddedilerek hata yapıldığını savunur.

Horkheimer ile birlikte Adorno'nun da enstitüye yaptığı katkıların önemi büyüktür. Adorno, Horkheimer'ın yaptığı gibi farklı düşünürlerin yorumlarına düşüncelerine odaklanmakla birlikte dönemin sorunlarını da göz önüne alarak uzun felsefi çalışmalar yayınlamış ve enstitüye ilgilerin artmasını sağlamaya çalışmıştır. Adorno'nun enstitüye ilgilerin artmasını sağlayan önemli çalışmalardan ilki Kierkegaard'ı konu edindiği eleştirisidir. Adorno'nun bu önemli çalışması Eleştirel Teori'nin karakteristik özelliklerini taşıyan birçok konunun ele alındığı bir çalışmadır.⁸⁹ Kierkegaard'ın estetik düşüncesini Adorno bu eserinde kendi düşünceleri ile birlikte ele alarak yorumlamaya çalışmış ve estetiğin, özne ile nesne arasındaki ilişkinin bir sonucu olduğu fikrini ortaya atmıştır. Kierkegaard, estetik olanı *Ya/Ya da* düşüncesiyle açıklar. Yani, "İnsanın ne ise o olduğu şey" olarak tanımlar. Adorno'nun da Kierkegaard'da yönelik ilk eleştirisi bu noktadaydı. Adorno'ya göre etik olan Kierkegaard'ın düşündüğü gibi hiçbir zaman bireyin içsel

⁸⁷ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.106.

⁸⁸ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s. 107.

⁸⁹ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.128.

yönelimiyle yaptığı seçim ve eylemlerin sonucu değildir.⁹⁰ Adorno, etik olanın Kierkegaard'ın paradoks-din öğretisinin çok gerisinde kaldığını düşünmektedir.⁹¹ Buna bağlı olarak onun gözünde Kierkegaard'ın felsefesinin önemli kavramlarından biri olan umut yerine daha çok umutsuzluğun hâkim olduğu bir toplum vizyonu vardı. Adorno'nun umutsuzluğu sürekli vurgulaması ve Kierkegaard'ın “umut” felsefesini eleştirmesi özellikle Hitlerin başa geçmesi ve dönemin toplumsal, ekonomik aksaklıklarının artmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Adorno, Kierkegaard'ın bireyi içedönüklük özelliği ile tanımlayarak sürekli bir “kendini bulma” düşüncesiyle somut gerçeklikleri göz ardı ettiğini dolayısıyla toplumda yaşanmış ve yaşanacak olan olumsuz durumları yok saydığını düşünür. Adorno'ya göre büyük bir eksiklik olan öznel içedönüklük durumu, zamanla bireyi içine hapseden ve toplumdan tamamen koparıp yalnızca soyut bir alana yöneltmektedir.

Sonuç olarak Kültür Endüstrisinin, eleştirel teori bağlamında ele aldığımızda Auschwitz öncesinde ve sonrasında önemli bir konumda yer aldığını dolayısıyla yaşanan olaylar neticesinde son derece eleştirilmesi gerektiği konular arasında olduğunu söylemek mümkündür. Kültürün zamanla rol değiştirdiği konusu Adorno ve arkadaşlarının düşüncelerinin kilit noktasıdır. Eleştirel teorisyenler, Hitlerin başa geçmesi ile yaşamın seyrinin değiştiğini, kültür, ahlak, ekonomi, eğitim ve sanat gibi değerlerin bastırılma ya da tamamen yok olmaya ve burjuva toplumu tarafından yeniden yaratılmaya çalışıldığı da yapılan eleştiriler neticesinde anlaşılmaktadır. Eleştirel teorisyenlerinin yok olmaya yüz tutmuş olan değerleri yeniden canlandırma istekleri doğrultusunda yaptıkları eleştirilerin haklılığı bireyin özüne dönmesi ile gerçekleşebileceğini de söyleyebiliriz. Bununla beraber Adorno, kültür endüstrisi tarafından üretilen kültürel ve sanatsal ürünlerin doğal ortamlarından koparılıp hayvanat bahçesinde sergilenen hayvanlardan farksız olduğunu ve sadece insanların

⁹⁰ Soren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Doğu Batı Yay. Ankara, s.45.

⁹¹ Martin Jay, *Diyaletik İmgelem*, s.128.

ilgisini çektiği için insanlar tarafından tüketildiğini, bunu yaparken de en önemli iletişim aracı olan reklam tekniği ile insanlara empoze edildiğini ifade eder.

2.2.2. Toplum

Kültür ve birey kavramları Adorno'nun felsefesinin oldukça önemli kavramlarındandır. Bir bütün olarak kültür, ekonomi, sanat ve birey Adorno'nun düşüncesindeki toplum kavramını oluşturmaktadır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde 20. yüzyıldaki toplumsal aksaklıklarla birlikte oluşan sözde kültürlerin tanımını ve eleştirel teorisyenlerin kültür kavramını ele alış şekilleri sunulmuştu. Auschwitz'le birlikte birbirleri ile doğrudan ilişkili olan toplum ve kültür kavramları öznel olarak değerlendirilip tanımlanmıştır. Auschwitz'in sebep olduğu en büyük yıkımlardan biri olan toplum, ekonomik aksaklıkların ve burjuva iktidarının bireye dikte etmiş olduğu güvensizlik duygusunun aklın ruhuna işlemesiyle tamamen özgürlüğünü askıya almak zorunda bırakılmıştır. Çalışmamızın bu kısmında da 20. yüzyıl toplumunun tanık olduğu yıkımlar karşısındaki durumu ve Hitlerin yönetimi altında kalmalarının doğurduğu ağır sonuçlarla mücadelesi ele alınacaktır.

Başta Adorno olmak üzere Frankfurt Okulu'nun çoğu üyesi, Hitlerin iktidara gelmesiyle sanayi halinde üretilen bir kitle kültürünün gittikçe yayıldığını ve bu kitle kültürüyle birlikte bireylerin hem boş vakitlerine hem de genel olarak bilinçlerine el konulduğunu düşünmektedirler. Adorno'ya göre İkinci Dünya Savaşı sırasında bombalanan her kent aslında insan bilincine birer saldırıdır.⁹² Adorno, savaş sonrasında yıkılan kentlere bakıldığında kültürün ve toplumun eskimişliğini ve tek tek bireylerin sahip olduğu özgürlüğün esamesinin bile okunmadığının görülebileceğini söyler. Yani kültür artık eskimiş, toplum ise nasyonal sosyalistlerin yönetimi altına girmiştir. Bununla birlikte Adorno, nasyonalist sosyalistlerin bir yıkıma sebep oluşunun ardından kültür, ekonomi, sanat ve toplumu ilgilendiren tüm konularda, yaşanan aksaklıkların ve meydana gelen tüm olumsuzlukların üstünü kapatmaya çalıştıklarını ve hiçbir şey olmamış gibi bireylerden yaşamlarına devam etmeleri gerektiğini istemektedir. Bu durumdan çıkarılacak sonuç şudur; Adorno'ya

⁹² Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar*, s.69.

göre yönetimi ele geçirenler yalan dolana hakikat kadar yer vermektedir.⁹³ Dolayısıyla diyebiliriz ki Hitlerin savaşında akıl ve ruh en yüksek hakikati bulmaktan aciz bırakılmış ve bu akıl ve ruh kendilerinin yaratmış olduğu yeni bir yaşamda ayakta kalma mücadelesi vermektedir.

Hitler rejiminin özgürlükten yoksun bıraktığı bu toplum, otoriteye olan inancını yüksek tutarak otoritenin kural ya da vaat olarak sunduğu her şeyi bilincine işlemiştir. Adorno açısından bu şekilde davranan itaatkâr toplum, hakikatin can damarına dokunacak kadar cesaretli değildir.⁹⁴ Adorno'ya göre toplumun Hitler rejiminin kölesi haline gelmesinin önemli sebeplerinden biri bireylerdeki merak eksikliğidir. İnsanlar, rejimin belirlediği kurallara ve yeniden kurmuş olduğu kültüre körü körüne inanmak zorunda bırakılmıştır. Adorno için kendilerine karşı güvensizlik besleyen bireyler bu rejime karşı baş kaldırıp da temeli olmayan tüm bu değerlere karşı gelememiştir. Çünkü kendi yıkıntılarından öteye geçemeyen bu kuramların insanlar üzerindeki gücü o kadar büyüktür ki mevcut düzene karşı gelebilecek cesarete sahip kimse kalmamıştır.⁹⁵ Sonuç olarak 20. Yüzyıl toplumunun uğramış olduğu felaketle birlikte Hitlerin yalanlarıyla cezalandırılmış ve ürkütülmüş bir bilinç yaratılmıştır. Bunun yanında Eleştirel teorisyenlere göre Hitler egemen olduğu süreçte, üretilen ve tüketilen her ürün zorunlu bir şekilde topluma dayatılmakta ve umutsuzluğa kapılan kültür ile birey arasında yüksek derecede bir kopukluğun sürekliliği de artacaktır.

Adorno ve Horkheimer'in birlikte yazmış oldukları *Sosyolojik Açılımlar* adlı eserlerine baktığımızda toplum kavramını çok çeşitli yönleriyle ele aldıklarını görürüz. Adorno'ya göre toplum kavramı aslında bir süreçtir. Bu konuyla ilgili olarak Adorno, *Sosyolojik Açılımlar* adlı eserde Platon'un *Devlet* yapıtından örnekler vererek toplumun oluşum süreçlerini açıklar. Toplum kavramının dinamik bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan düşünür, bu kavramın anlamının her toplumsal dönemde

⁹³ Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar*, s.73.

⁹⁴ Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar*, s.74.

⁹⁵ Adorno, *Tolum Üzerine Yazılar*, s.76.

farklılık gösterebildiğini ifade eder.⁹⁶ Dolayısıyla Adorno'ya göre toplum hem tarihin bir parçası hem de onun bir ürünüdür.⁹⁷ Bununla birlikte Adorno, toplumun oluşumunun bireylerin bir araya gelmesinin bir sonucu olduğunu ve tarihin hiçbir döneminde tesadüfi bir şekilde oluşmadığını bu nedenle tek tek bireylerden bağımsız olarak düşünülmemesi gerektiğini yine *Sosyolojik Açılımlar* adlı eserde dile getirmektedir.⁹⁸ Bu açıdan bakıldığında diyebiliriz ki toplum aslında bireylerin birbirlerine ihtiyaç duymalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Adorno da Platon'un devlet anlayışından yola çıkarak tek tek bireylerin yaşam alanlarında farklı alanlardaki yeteneklerini sergileyerek oluşan toplumun ihtiyaçlarını giderebilme gücüne sahip olduklarını belirtir. Toplumsal yaşam sürecinin dinamiğinin değişebilirliğini savunan Adorno, bütünleşmelerin tesadüfi olmadığını dile getirirken bireylerin bir süre sonra değişen toplum yapısıyla birlikte kapitalist üretimin tutsağı haline gelebileceğinin de akılda tutulması gerektiğini vurgular. Adorno burada her döneme ait insanların toplumsallaşma eğilimlerinin arttığını ancak bu oluşan toplumların ihtiyaçlarının, isteklerinin ve egemenlik arzularını da değişen ekonomik koşullar neticesinde farklılaştığını ifade eder.

Birbirlerini tamamlayan birey ve toplum kavramlarının dönüşümlü olduğunu dile getiren Horkheimer ve Adorno gibi teorisyenler, bu iki kavram arasındaki ilişkiler ağının varlığından söz ederken bu ilişkiler ağının kendi içerisinde negatif ve pozitif biçimde kendisini toplum içerisinde gösterebileceğini de açıklarlar.⁹⁹ Başka bir ifadeyle toplum negatif anlamda dönemin şartlarına bağlı olarak bir kitle haline gelebilir ve kendisini totalite içerisinde gerçekleştiremeyen bireyin otonomisini yitirmesine sebep olabilir. Adorno böyle bir durumda tek tek bireylerin oluşturmuş olduğu bu bütünlüğün yönetimini elinde tutan totalitenin bireylerin farklılıklarını göz ardı ederek bir benzerlik formunun topluma dayatıldığını söyler. Adorno'ya göre benzerliğin zorunlu olduğu böyle toplumlarda tikeller her zaman tümelin

⁹⁶ T. Adorno, M. Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, çev: M. Sezai Durgun-Adnan Gümüş, Bilgesu Yay. Ankara 2011. s.39.

⁹⁷ Adorno ve Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, s.25.

⁹⁸ Adorno ve Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, s.41.

⁹⁹ Adorno ve Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, s.63.

boyunduruğu altındadır. Dolayısıyla kendi benliğini kavrayamayan birey kapitalist topluma katılarak Nietzsche'nin deyimiyle sürüye ayak uydurmak zorunda bırakılmıştır. Kendisini gerçekleştirmek adına cesaretini toplayan birey, sürüden dışlanacağını düşünerek geri adım atar. Böylece birey yaşamı boyunca dışlanma korkusuyla ve sırf başkalarının memnuniyeti doğrultusunda hayatına devam eder.

Bu bağlamda denilebilir ki Adorno'nun toplumun belirli sosyal formasyonlar içerisinde en alt katmanlarda yer aldığını ifade ederken haklılığını görmek mümkündür.¹⁰⁰ Başka bir deyişle Adorno düşüncesinde bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu toplum ögesinin üst katmanlarında toplumu yöneten diktatörler vardır. Toplum saf bir öge olarak yöneticiler tarafından onlara sunulan yalanlara kanmakta ve istenilen davranışları yaşamlarında uygulamak durumundadırlar. Bu yüzden tüm bu toplumsal sorunların ortaya çıkmasının sebebi olarak Adorno, kitleleşmeyi öne sürmektedir. Adorno, kitlelerin akılcı olmayan davranışlarının bireyselliğe ciddi derecede zarar verdiğini ve özgürlük alanlarının kitleleşmekten dolayı daralttırıldığını vurgular. Çünkü birey kendi duyduklarının, gördüklerinin ve davranışlarının yerine bir kitle ruhuna uyarak kendi yapıp etmelerinden vazgeçer. Kitle negatif anlamda hem topluma hem de kültüre karşı zıt bir anlam taşımaktadır. Kitlelerin ortaya çıkması toplumların ve kültürlerin son aşamaya geldiklerini gösterir. Yani kültür bilinçsiz kitlelerin ortaya çıkmasıyla kesin bir şekilde sonlandırılabilir bir noktaya varmıştır. Dolayısıyla bilinçsiz kitleler yakıp yıkmaya gücüne sahiptir. Var olan değerlerin yerine onlara uyan ve dönemin koşullarına bağlı şekilde kültür adı altında yeni değerler yaratırlar.

Genel olarak düşünüldüğünde birey, yaşamını sürdürebilmesi için her zaman başka varlıklara ihtiyaç duymuştur. İlkçağ'dan beri bireylerin bir araya gelerek belirli alanlarda oluşturdukları gruplara toplum adı verilmiştir. Toplum dinamik bir yapıya sahiptir ve bir süreç dâhilinde varlığını sürdüren bu kavram, modern dünyada çok daha farklı bir role bürünmüştür. Modern dünyada artık hakikat büyük bir yalan, yalan ise büyük bir hakikattir. Çünkü toplum, kitle toplumu haline gelmiş, bireyler

¹⁰⁰ Adorno ve Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, s.30.

ise sistem tarafından belirlenen davranış formlarına uymak zorunda bırakılmıştır. Doğru veya yanlış olan her şey sistemin uygun gördüğü şekilde belirlenmektedir. Nesnelliğin toplumu yöneten öznelere tarafından belirlendiği bu modern dünyada Adorno'ya göre birey, imgelerini, düşüncelerini, hayallerini ve bilincini bastırmaktadır. Çünkü yönetici öznelere, hiç kimsenin kendi yarattıkları dünyanın dışına çıkmasına müsaade etmez. Bu durum karşısında güçsüz olan birey, denetlenen dünyada hayal kurma yeteneğinden bile yoksun bırakılmıştır. Birey, bütünlüğün karşıtı olarak modern dünyada özgürlüğü elinden alınmış olandır. Dolayısıyla Adorno ve diğer eleştirel teorisyenlere göre kültürel yozlaşmaların ve toplumsal aksaklıkların öznelere yaratmış olduğu en büyük etki sürekli felaketlerle karşılaşma korkusunun ve özgürlük haklarının kısıtlanması sonucunda bireylerde oluşan travmadır.

Neticede, kapitalist toplumla birlikte nesnelliğin öznelere tarafından belirlenmesi toplumun dinamikliğinin zarar görmesine ve yapısında bozuklukların meydana gelmesine yol açmıştır. Bununla birlikte dönemin büyük savaşı olan Hitlerin savaşı, yönetenler ile toplum arasındaki ilişkiye benzetilmektedir. Dolayısıyla öznenin de bir nesne muamelesi gördüğü söylenebilir.

2.3.Adorno'nun Felsefesinde Aydınlanma Kavramı ve Kapitalizm Eleştirisi

Aydınlanma, toplumsal ilerleme fikrine bağlı olarak sanat, bilim ve edebiyat gibi alanlarda gelişme ve toplum olarak refaha ulaşma düşüncesi bağlamında ortaya çıkan bir kavramdır. Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Aydınlanmanın sunduğu vaatlerle Aydınlanma, insan bilincinin yönetimini elinde bulundurması dünyayı isteği doğrultusunda düzenlemesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Adorno ve Horkheimer'in birlikte yazmış oldukları *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserinde de Aydınlanma fikri, "...tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alâmetleriyle parlıyor." ¹⁰¹ şeklinde yorumlanır. İnsana dair öz bilincin son kalıntıları bile ortadan kaldıran Aydınlanma, 17. ve 18. yüzyılları arasında kimi

¹⁰¹ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.19.

olayların öncülüğünde ortaya çıkmış ve bu düşünceyle aklın yaşamı yönetebileceği ve yeryüzüne tamamen hâkim olabileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda akıl düzenini yaratmak isteyen Aydınlanmacılar eski mitsel öğelerin ve dinsel düşüncelerin mevcut olduğu eski düzeni yıkmayı amaçlamışlardır.

Aydınlanma düşüncesiyle hedeflenen şey insanların mutluluğu ve genel olarak insanları her alanda refaha ulaştırmak olmuştur. Dünyanın büyüsunü bozmaya çalışan Aydınlanma, başta hedeflediği hiçbir amaca ulaşamamıştır. Yaptığı tek şey ise insanları vaatlerine inandırarak insan zihnini boş kavramlarla doldurmak oldu. Aydınlanma ile birlikte insanlığın daha ileriye taşınma düşüncesi, din ve kilise yerine akıl ve bilimin egemenliği doğrultusunda gerçekleşebileceği inancı yayılmıştı. Aydınlanmanın amacı akıl ve bilimle doğada egemenlik kurarak kılığın, yoksulluğun ve yaşanabilecek savaşların önüne geçebilmek, özgür ve yaratıcı bireylerle toplum düzenini sağlamaktır. Ancak tüm bu vaatler 20. yüzyılda yaşanan ağır felaketlerin önüne geçememiştir. Aydınlanma düşüncesi iddia edildiği gibi insanlığı refaha ulaştıramamış ve olduğundan daha da kötü bir duruma getirmiştir. Nükleer silahlanma, ölüm kampları, büyük savaşlar gibi tarihsel gerçekler Aydınlanma düşüncesinin büyük bir mittin ibaret olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Aydınlanmanın boşa çıkan vaatleri evrensel bir baskı haline gelerek toplumu kültür endüstrisinin kölesi haline getirmiştir. Egemen kapitalist sistem, baskıcı ve zorlayıcı yönüyle toplumu yaşama karşı büyük bir karamsarlık duygusuna hapsedmiştir.

Kapitalist dünyanın egemen ideolojisi olan ilerleme düşüncesinin yaşamı iyileştirmek anlamında birçok hedefi olmasına rağmen yalnızca insanların maddi durumlarını iyileştirmeyi başarabilmiştir. Bu yüzden Aydınlanma döneminin gerçek anlamda bir ilerleme ile sonuçlandığı kesin olarak söylenemez. Çünkü sunduğu o kadar vaatlerin ancak çok azını gerçekleştirebilmiştir. Bu şekilde Aydınlanmış bir dünyada daha iyi bir gelecek düşüncesinin tahayyülü oldukça güçleşmiştir. Kapitalist sistem gerçekliği o kadar imkânsızlaştırmıştır ki insanüstü bir durum olduğu algısını yaratarak insanların gerçekliğe ulaşma çabalarını da engellemiştir. Aydınlanma çağı

ile ortaya çıkan kapitalizm, maddi yaşamda ilerleme sağlarken aslında toplumun geneline büyük oranda zarar vermiştir. Kapitalist sistemin bilim ve teknoloji üzerinde sağlamış olduğu ilerleme sonraları savaş, katliam ve soykırımlarla sonuçlanmıştır. Bu durum da insani duyguların kapitalist sistemle köleleştirilmeye mahkûm edildiğini gösterir. Dolayısıyla ileri teknoloji araçlarının esiri olan insan Aydınlanmanın öngördüğü özne konumunu kaybetmiştir.

Buna bağlı olarak Aydınlanma, insanın doğaya hâkim olma düşüncesini en etkili biçimde destekleyerek insanın kendi varlığını korumakta yetersiz kalmasına da sebep olmuştur.¹⁰² Bireyi köleleştiren bu sistem insanın aklıyla doğaya hâkim olma durumunu bulanıklaştırmıştır. Böylece Aydınlanmanın sözde bireye bahşetmiş olduğu özgürlük kavramı da askıda durmaya devam edecektir. Bununla birlikte Aydınlanmanın akıl anlayışını eleştiren Adorno ve Horkheimer, Batı dünyasının ilerleme anlayışına karşı çıkararak toplumsal alanda yapılan yeniliklerin akıl dışı olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁰³ Bu iki düşünüre göre Aydınlanmayla birlikte nesnel akıl yerini öznel akla bırakmıştır. Dolayısıyla Aydınlanma dünyasında kapitalizmin metası haline gelen akıl, öznel olarak belirlediği her yasaya bağlılığın zorunlu olduğunu ifade eder. Artık toplumda düşünsel bağlar kaybolmuş ve insanlar yaygın bir şekilde ortaya konan her şeyi doğru olarak kabul etmek zorunda kalmışlardır. Öznel akıl, Aydınlanmanın bir ürünü şeklinde ortaya çıkarak doğayı ve hatta insanlar arasındaki ilişkileri bile şeyleştirmiştir. İnsanları ve doğayı belirledikleri amaçlar için araç olarak kullanılmasına sebep olan Aydınlanma ve kapitalizmin varlığından söz edilen bir ortamda Adorno için özgür iradenin herhangi bir anlam taşımadığı ve insanların öznel bireyler olarak gittikçe değer kaybettiği düşüncesi yaygındır.¹⁰⁴

Tüm bunların yanında Adorno'ya göre 1930'lardan sonra ortaya çıkan dünya kökensel olarak kötüdür. Yani düşünüre göre kötülük rastlantısal ya da tesadüfen ortaya çıkmamıştır. Bu kötülük Frankfurt Okulu düşünürleri için belirli bir şekilde

¹⁰² Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.117.

¹⁰³ Ayşegül Yaman Kurt, *Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştiri Üzerine Bir İnceleme*, SBE, Gazetecilik Anabilim Dalı, 2009, s.37.

¹⁰⁴ Ayşegül Yaman Kurt, *Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştiri Üzerine Bir İnceleme*, s.38.

kasvetlidir ve dünya bundan daha kötü olmamıştı. Dolayısıyla Aydınlanma adı altında gerçekleşen her yenilik insanlık için umutsuzluğa doğru atılan adımlardır. Başta Adorno olmak üzere eleştirel teorisyenler bu kötülüğün kaynağının Aydınlanma ile ilgili olduğunu düşünürler. Çünkü Aydınlanma, topluma akli ile doğaya hâkim olabileceğini ve doğa üzerinde egemenlik kurarak kaderimiz üzerindeki egemenliğin de bunun beraberinde geleceği umudunu aşlamıştır. Yani birey, doğa üzerindeki egemenliğini sağlayabilirse kendi kaderini de belirleyebilecek düzeye gelir. Bu durum da doğa ve özgürlük arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarır. Ancak bu ilişki Adorno ve Horkheimer gibi düşünürler için tam anlamıyla bir distopyadan ibarettir. Onlara göre doğada egemenlik kurmak için kullanılan araç ve stratejilerin toplumsal alana ve kişinin aslında kendisi üzerindeki tahakkümüne dönüşür. Adorno ve Horkheimer insanın doğa üzerindeki tahakkümünden doğabilecek sorunları *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserlerinde şu şekilde ifade ederler:

İktisadi üretkenliğin artışı bir yandan adil bir dünya için gereken koşulları yaratırken, öte yandan teknik aygıt ve onun kontrolünü elinde tutan sosyal gruplara nüfusun geri kalanı üzerinde ölçsüz bir üstünlük sağlamaktadır. Bireyler ekonomik erkler karşısında bütünüyle etkisizleştirilmekte. Bu güçler toplumun doğa üzerindeki egemenliğini akla hayale gelmez bir düzeye çıkarmakta. Birey kullandığı aygıtın önünde görünmez hale gelirken, geçimi bu aygıt tarafından hiç olmadığı kadar iyi bir şekilde karşılanır... Alt katmanların yaşam standartlarının maddi yönden çarpıcı, sosyal yönden acınacak düzeydeki yükselişi, anlama gücünün ikiye bölünmüş biçimde yayılmasına yansır... Kesin bilgilerin ve allanıp pullanmış eğlencelerin selinde insanlar bir yandan akıllanırken diğer yandan aptallaşmaktalar.¹⁰⁵

Pasajdan yola çıkarak denilebilir ki nesneleşen doğayla birlikte insan da doğaya dönüştürülerek makineden farksız varlıklar haline gelmişlerdir.¹⁰⁶ Aydınlanmayla birlikte makineleşen insan doğanın yönetimi ele geçirdiğini düşünerek aslında kendisinin bir tahakküme maruz kaldığını fark edemeyecek kadar standart bir yaşam tarzı edinmiştir.

Aydınlanmanın sunduğu vaatlerin toplumun büyük bir kesimi için gerçekleşmediğini savunan Frankfurt Okulu düşünürleri başta Adorno ve Horkheimer olmak üzere bu vaatlerin bireylere, gerçekleştirildiğine dair bir inanç aşlamışlardır. Ancak Auschwitz'in yaşanmasıyla gerçekleştiğine inandırılmaya

¹⁰⁵ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.14.

¹⁰⁶ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.396.

Çalışılan vaatlerin içi boş vaatler olduğu ortaya çıktığında bir mitosa dönüşen Aydınlanma, ileriki dönemlerde toplum üzerindeki etkisini kaybetmeye yüz tutacaktır.¹⁰⁷ Kapitalizmin toplumu kullanarak onların ihtiyaçlarına yönelik devamlı bir üretim sağlaması durumu, bu üretimin ağır darbeler ve katliamlar sonrasında sahteliğinin anlaşılmasını sağlamıştır. Kapitalizmle topluma sunulan sınırsız çeşitlilik içinde bireyin kendisini bulması zorlaşırken daha sonraları sunulan sahte yaşam içerisinde bireyin özgürlüğünü yitirmesine de sebebiyet vermiştir.

Adorno ve Horkheimer aydınlanmış bu dünyada kapitalist sistem içerisinde yer alan işçilerin, sistem tarafından sınırsız üretimin sağlanması noktasında üretici olmalarına rağmen sınırlı tüketim imkânlarının olduğunu savunurlar.¹⁰⁸ çünkü kapitalist bir sistemin mevcut olduğu bu toplumda ihtiyaçlarının tümünü karşılayabilecek güçte olan çok az sayıda insan vardır. Farklı fiyatlara göre tüketim tercihlerinin olduğu bu sistem, asıl olarak burjuva sınıfının içine yaramış gibi görünmektedir. Yani işçi sınıfı maddi değeri yüksek olan hiçbir ürünü satın almak istemez. Yaşam standartlarının düşük olduğu bu toplumlar, aydınlanmanın getirmiş olduğu yeniliklerden yararlanamaz ve sistemin dışına atılırlar. Dolayısıyla modernleşmenin sonucunda ortaya çıkan yaşam koşulları açısından birbirinden farklı olan bu sınıflar daha sonraları fikir çatışmalarına ve en önemlisi de toplumsal kargaşaya zemin hazırlamıştır.

Aydınlanma, bir sistem olarak vaatleriyle tüm insanlığa seslenir gibi görünmekte ancak sınırsız imknlarıyla yalnızca burjuva sınıfının refahını sağlamaktadır. Geri kalan toplum ise bu sistemin üretici metalarıdır. Dolayısıyla Aydınlanmanın ve kapitalizmin, toplumu gerçek anlamda refaha ulaştırdığını söylemek mümkün olmadığı gibi edebiyat, sanat ve felsefe gibi alanlarda da ilerleme kaydetmediği söylenebilir. Bununla birlikte tüketime bağımlı hale gelen metalaşmış birey artık bir tahakküm altındadır. Üretimdeki fazlalık ve çeşitlilik bireyin özgürce yaşamını devam ettirmesinin de önüne geçmiştir. Böylece bireyi özgürleştirme çabalarının olumsuz sonuçlandığı modern dünyada birey, artık bir mahkûmdur.

¹⁰⁷ Adorno, *History of Freedom*, s.4

¹⁰⁸ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem* s. 230-231.

Üretimdeki çeşitlilik bireyi tüketime bağımlı kılarken Aydınlanma düşünürlerinin bireyi sürekli merkeze alıp bireyin refahı ve mutluluğu üzerinde fikir sunmaları da Frankfurt Okulu düşünürleri için oldukça gereksiz bir durumdur. Üretim koşullarının imkânını yükselten Aydınlanmacılar, metalaşmış bireyin modern dünyaya koşulsuz bir şekilde ayak uydurabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak birey bir süre sonra monoton yaşam içerisinde aldatıldığının farkına varmıştır ama bu durumun farkında olan birey kurtulma yolları aramak için robot suretinden kurtulmalıdır. Distopik bir hâl alan modern dünya her şeyin farkına varan bireyler için büyük bir kâbus olmuştur. Başka bir ifadeyle teknik imkânlarla sahip olan modern dünya insanı, özgürleşme olanaklarından yoksun bırakılarak stabil bir yaşama devam etmeyi zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla denilebilir ki tüketimin çılgın üyesi olan insan üretimde de söz hakkı yoksunluğu yaşamaktadır. Tüketim bağımlısı birey modern dünyada artık otomat varlıklardır. Adorno'nun da dediği gibi dünya insanları dilsizleştirmiştir.¹⁰⁹ Otomat olan bu varlıklar sistemin her dediğine uymak zorunda bırakılmıştır.

Modern toplum, bireye sürekli üretim ve tüketim kavramına yönelik hareket etmesi gerektiği yargısını dayatmıştır. Birey çalışmak zorundadır. Yine Adorno'nun dediği gibi “her şey iş haline gelmiştir.”¹¹⁰ Modern toplum neyi emrederse birey o işi yapmalıdır ve bunun dışına çıkması da mümkün değildir. Bu yüzden ki çağdaş kitle kültürü bireyi sürekli bir şeylere zorladığı için yaşam katlanılamaz hale gelmektedir. Dolayısıyla Aydınlanma kültürü, sadece belirli açılardan değil bir bütün olarak başarısız olmuştur. Çünkü üretim ya da tüketim zorla dayatılmaktadır. Birey üretmese ya da tüketmese modern sistem onu dışlayacaktır. Bu nedendir ki soykırımların, İkinci Dünya Savaşı ve insanlık suçları gibi olayların yaşanması Aydınlanma ile birlikte değişen kültürün de nesnel koşulları oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kültürün büyük bir parçası olan kapitalizm etkisini yitirmedikçe ağır felaketlerin benzerlerinin yaşanması da söz konusudur.

¹⁰⁹ Adorno, *Minima Moralia*, s.191.

¹¹⁰ Adorno, *Minima Moralia*, s.45.

Aydınlanmanın yenilikçi yönüyle benimsenmesi, bireyselliğin ezilmesini ve anlamsız bir kültürün doğmasını beraberinde getirmiştir. Siyasal otoriterlik imkânının arttığı bu dönemde birey, yaşamın otonomluğundan kurtulacağı ve özgün bir şekilde toplumsal dönüşümün sağlanacağı umudunu besler. Yaşamın illegal edilmesinden yakınan bireyler için umut, hâlâ bir yerlerde onları beklemektedir. Ancak dönemin uyarlamış olduğu bu kurmaca yaşamda ‘umut’a ulaşmak oldukça meşakkatli olacaktır. Adorno, Aydınlanma döneminin insanlar üzerindeki bir diğer etkisinin de insanlara, onların akıllı birer varlık olduğu yalanını aşılarken aslında ne kadar ahmakça davrandıklarının farkında olmamalarını ustaca sağladıklarını düşünür.¹¹¹ Başka bir ifadeyle Hitlerin hâkimiyeti ile birlikte ileride gerçekleşecek olan darbeler gün gibi ortadayken insanlar bunun tam tersinin olacağını ve Aydınlanmayla gerçekten dünyanın aydınlanacağına inanırlar. Adorno ve Horkheimer’a göre akıllı olduklarını düşünen her birey barbarların işini kolaylaştıracak şekilde hareket ederler. Onlara göre Aydınlanma, insanları bu denli aptallaştırmamalıydı. Hem zihin hem de insanlık karşıtı olan Hitler, modern dünyada insana ait olan düşünme özgürlüğünü ellerinden almıştır. Bu dönemde herkes kendisine bilgilendirilmiş bir üstünlük sağlandığını düşünür ve bu durumun bir aldatmacadan ibaret olduğunu da asla akıl etmezler.

Bunun dışında Adorno ve Horkheimer *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde insanların toplum için eser üretmeleri ya da herhangi bir bilim dalında bilgili olan bir kişinin düşünceleri doğrultusunda çalışmalar ortaya koyması dıştan gelen baskılar sonucunda gerçekleşir. Güçlü sınıflar her zaman üretim konusunda yetenekli olan zayıf sınıflara, toplum için çalışmak zorunda oldukları düşüncesini dayatırlar. Bu zayıf sınıflar böylesi modern bir toplumun ihtiyaçlarını karşılayamadıklarında ise sürekli burjuvalar tarafından terslenirler ve dışlanırlar. Bu yollarla insanları uysallaştıran sistem, Adorno ve Frankfurt Okulunun diğer düşünürleri için büyük bir dehşettir. “Dehşeti ortadan kaldırıp uygarlığı sürdürmek imkânsızdır.”¹¹² Çünkü burjuvanın yüzünde öyle bir maske vardır ki o maske düşmeden neyin iyi ya da

¹¹¹ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.274.

¹¹² Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.285.

neyin kötü olduğu asla anlaşılmayacaktır. Dolayısıyla aldatmacadan başka bir şey olmayan bu dünya, oluşan bu sınıflar yüzünden sürekli bir tekrara düşer. Kökten bir yenilik gerektiğinde bile etkisini kaybetmeyen sınıfların varlığı, bu kökten değişimlerin oluşmasını durdurur ve tekrara düşmeyi sürdürür.

Sonuç olarak çaresizliğin son raddeye geldiği bu dönemde İkinci Dünya Savaşı ile Hitlerin yönetimde baskın olması insanlara yaşama dair gerçek korkuların aşılması ardından da enflasyonun ciddi oranda baş göstermesi gibi talihsizliklerin, ardı arkası kesilmeyen daha birçok olayın da sebebi olmuştur. Bu nedenle de Aydınlanmacı karşıtlarının dediği gibi dönüm noktası diye bir şey kalmamıştır.¹¹³ Adorno ve Horkheimer *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde bireylerin çaresizlik içerisinde yaşamlarını sürdürürken Faşist yönetimin komutlarına uyma zorunluluğundan kaynaklanan samimiyetsizliğin, toplumu zehirli bir yılan gibi sarmaladığını ve radikal olmayan bu toplumda her şey maddileşirken insan duygularının da şeyleştiğini söylerler. Adorno için bireysel tercihler bir yanılma olmakla birlikte birey, asla nasıl olması gerektiği konusunda bilgili bir varlık değildir. Öyle ki Adorno açısından mevcut teknik ilerleme ile birey gittikçe yalnızlaşmaktadır. Böylesi modern bir dünyada olanaklarını gerçekleştirme imkânına sahip olmayan birey, aldatıcı fikirler üretildikçe rahatlığa daha fazla düşkün olmaktadır. Rahatlık, aydınlanan dünya insanı için özgür bir ortam olarak düşünülmemelidir ve modern dünya için rahatlık denildiğinde bu aslında bireyin teknolojiye fazlasıyla bağımlı hale geldiği anlamını taşımaktadır. Birey tam da bu yüzden bulunduğu dünyayı sorgulama gereği duymamıştır. Çünkü sistem onların yerine yaşamı düzenleme işini çoktan üstlenmiştir. Burjuva sınıfının çıkarları doğrultusunda düzenlenen bu feodal sistem araçsallaştırmış olduğu akıl ile kaosa dönmüş dünyayı yüzleştirdiğinde birey bunun karşısında korku dolu bir hâl alır.

2.4. Negatif Diyalektik

Adorno, Auschwitz'ten önceki ve sonraki yaşam arasındaki dengesizliği açıklarken özellikle dönemin ekonomik yönü üzerinde durur. Onun için idari bir

¹¹³ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 291.

emirle onlarca insanın katledildiği Auschwitz, tam anlamıyla büyük bir kâbustu. Bu kısımda dönemin hem ekonomik hem felsefi hem de siyasi yapısının bir sistemle nasıl yönlendirildiği ve bu yanlış yönlendirmeden doğan olumsuzlukları Adorno'nun özellikle *Negatif Diyalektik* eserinden faydalanılarak ele alınıp yorumlanacaktır. Adorno bu eserinde diyalektik kavramının asıl anlamından uzaklaşarak “olumsuzlanmanın olumsuzlanması” şeklinde yorumlanmaya ve tanımlanmaya başlarken dönemin de vermiş olduğu umutsuzlukla da bağdaştırmaktadır.

Dönemin bireylerinin bir numune olarak görüldüğünü ifade eden Adorno, yaşanan büyük acıların, toplama kamplarında imha edilen milyonlarca insanın mutlak bir negatiflik durumunun ispatı olduğunu dile getirir.¹¹⁴ Artık insan önemsiz bir varlıktır ve numune olarak görüldüğü için hiçbir zaman eksikliği fark edilmez. Bu durumda denilebilir ki özdeşlik Auschwitz ile birlikte modern dünyada yer edinerek her şeyde kendisini göstermektedir. Tekil insanın önemsizleşmesi demek Adorno için dünyanın anlamsızlaşması anlamına gelmektedir. Yani bir diyalektik anlamında düşündüğümüzde bu durum olumsuzlanmanın olumsuzlanması ifadesiyle karşımıza çıkar. Toplum öyle bir noktaya gelmiştir ki insanlar bu diyalektiğin dışına çıkmak için ölümün tek kurtuluş yolu olduğu düşüncesi ile meşgul olmuşlardır. Ölümün, her gün aynı acıların yaşanmasının ve her yeni işkencenin sonu olabileceği düşüncesi tekil bireylerin zihninde yer edinmiştir. Onlar için bir çıkış yolu olmalıdır ve bu yol ölümdür. Ancak Adorno sistemi eleştirirken özdeşlik çerçevesinde hem tekil bireylerin hem de bir bütün olarak toplumsal yapının sistemin katı kurallarına maruz kalarak yanlış kurtuluş yolları aradığını düşünür. Onun için kurtuluş yolu ölüm olmamalıdır. Eğer ölüm, bir sistemin dışına çıkmak için kurtuluş olmuş olsaydı bu sefer gerçekten ters işleyen bir diyalektik devreye girmiş olacaktır. Ki zaten dönemin mevcut sistemi de bu şekilde ilerlemektedir. Adorno, ters işleyen bu sistemi *Negatif Diyalektik*'inde şu ifadeleri ile dile getirir;

Bireysel menfaatin evrensel yasa haline geldiği bu dünyada tekil insanın elinde, ehemmiyetini kaybetmiş bu kendilikten başka bir şey de kalmadığından, o eski tanıdık eğilimin infazı aynı zamanda

¹¹⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.328.

en mide bulandırıcı şeydir; elektrik yüklü dikenli tellerle çevrilmiş toplama kamplarının dışına çıkmak ne kadar zorsa, bunun dışına çıkmak da o kadar zordur.¹¹⁵

Yukarıdaki pasaja baktığımızda gerçekte Auschwitz’le birlikte tekil varlık diye bir şey söz konusu değildir. Toplama kamplarında işleyen sistem bireyleri duygusuzlaştırarak başkalarının görmüş olduğu işkenceler karşısında robotik tavır takınmaya ve sistemin öngördüğü şeyleri kabullenmeye zorlamıştır. “sadece başkalarının değil, kendisinin ölümü karşısında da insanın içinde uyanan duygular pek çok açıdan zayıftır.”¹¹⁶ Öyle ki insanlar kendisini tüm benliğiyle sisteme kaptırmış durumdadır ve duygusal tüm özgürlükleri sistem tarafından kısıtlanmıştır. Bireyin bir olay karşısında nasıl duygular sergilemesi gerektiğini bile sistem belirlemektedir.

Adorno hem *Ahlak Felsefesinin Sorunları* hem de *Negatif Diyalektik* adlı eserlerinde ahlak konusundaki sorunlarını dile getirirken kategorik buyruğun geçerliliğinde belirtilen yasaların içerik olarak kategorik buyruk ile örtüşmediğini ifade eder. Adorno’ya göre yasalara ve ilkelere dayanan bir burjuva toplumunda tüm bu buyruklar bir tahakküm içerisinde ilerlemeye mahkûmdur. Yaşamı yönetecek tüm bu tahakküm temelli yasalar, insanları aynılaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Adorno’nun dediği gibi; “bu yasa, en soyut haliyle bile meydana gelmiş bir şeydir, acı veren soyutluğu esasında tortulaşmış bir içerik, normal biçimine yani özdeşliğe indirgenmiş tahakkümdür.”¹¹⁷ Adorno yasanın geçersizliğini ifade ederken var olan buyrukların bireyin özgür düşüncelerine ters düştüğünü ve bu yasaların uygulanırken başkalarına zarar verebilecek ölçüde olduğunu da ekler. Aynı zamanda diyalektik akıl da burjuvanın kendi kurallarını dayatmaksızın milyonlarca insan katliamının olmaması gerektiği düşüncesi gütmelidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde diyalektik evrensel bir ilke olmamalıdır.¹¹⁸ Başka bir ifadeyle Adorno’ya göre bütünün tikelin eylemine etkide bulunması tikelin gerçekleştireceği her eylemi olumsuzlar,

¹¹⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.328.

¹¹⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.329.

¹¹⁷ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.247.

¹¹⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.136.

dolayısıyla her tümel başlı başına bir negatifliktir. “Mutlak ve bütüncül öznenin felsefesi, tikeldir.”¹¹⁹

Adorno’nun pozitif ahlaki buyruklara karşı eleştirel bakışı ve buna karşıt olarak negatif bir buyruk düşüncesini dile getirmesinde Auschwitz olayının büyük bir etkisinin olduğu söylenebilir. Auschwitz’in bütün ahlaki buyrukları olumsuzlamasından doğan bu düşünceyle birlikte toplumdaki acılar Adorno için ‘olmalı’ değil ‘olmamalı’ şeklinde negatiflik içeren buyrukların geçerli olmasıyla önlenabilir. 20. yüzyılda özgürlük içerisinde yaşayan insanlara sunulmuş olan kategorik buyruklar yanıltıcı olmakla birlikte, yeni ahlaki yıkıntıların da sebebi olabilmektedir. Dolayısıyla Adorno’nun düşüncesi bağlamında denilebilir ki ahlaki öğretilerin zayıflığından doğan her yeni Auschwitz olabilirlik içerisinde gelişir.

Pozitif kategorik buyruğa karşı negatif kategorik buyruğu öne süren Adorno, mevcut duruma bağlı olarak yeni kategorik buyruğun daha somut olduğunu ve etkili bir biçimde işlenebileceği kanaatindedir. Adorno bu yeni buyruğun bedensel olarak hissedildiğini dile getirirken aynı zamanda ahlakın da yalın, süssüz olması gerektiği üzerinde de durmaktadır.¹²⁰ Hitlerin kategorik buyruk diye inandıkları ve inandırmaya çalıştıkları şey mutlak bir kötülükten ibarettir. Tarihsel bir gerçeklik üzerine kurulmuş olan negatif diyalektiği savunan Adorno, somut olan bu buyruğun Kant’ın kategorik buyruğu kadar eleştirilmediğini düşünür. Bu noktada şunu da belirtmekte fayda vardır; Adorno’nun geliştirmiş olduğu negatif kategorik buyruk Kant’ın ahlaki buyruğu gibi bir öğreti değildir. O, yalnızca 20. yy’ın örselenmiş yaşamına karşı duyulan saygının ahlakını temellendirir, bir öğreti öne sürmez. Zaten *Ahlak Felsefesinin Sorunları*’nın giriş kısmında da amacının yeni bir öğreti ortaya atmak olmadığını belirtir. Adorno’nun negatif kategorik buyruğu Kant’ın öğretisi gibi kural koyucu bir niteliktedir. Ancak Kant’tan farklı olarak bu kurallar içerik olarak olumsuz kurallardır. Adorno’nun negatif kategorik buyruğu Kant’ınki gibi kesinlikle mutlak bir temele dayandırılmamıştır. Başka bir ifadeyle onun buyruğunun temelinde ne Tanrı ne de önceden verili olan bir buyruk vardır. Negatif kategorik

¹¹⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.137.

¹²⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.331.

buyruğun temelinde her bireyin özenli bir şekilde eylemde bulunması yatmaktadır. Aşkınsal niteliklerden uzak olan yeni kategorik buyruk Adorno düşüncesinde akılla çatışması sonucunda pozitif kategorik buyruktan farksız olacaktır. Böyle bir sonucun doğmasını engellemek adına Adorno, yeni kategorik buyruğunu şu şekilde açıklar; “Nihai amaç dogmatik bir biçimde koyutlanmamalı veya insanlara karşı sabit, nesnel bir şey olarak tasarlanmamalıdır, çünkü öyle tasarlanırsa şüphesiz benliğin, bireysel kişiliğin korunmasını da içeren insan aklı kavramıyla zorunlu olarak çatışacaktır.”¹²¹

Adorno sunmuş olduğu yeni kategorik buyruğunun Kant’ın sözde özgürleştirici kategorik buyruğu ile karıştırılmaması gerektiğini dile getirirken buyruğunun kesinlikle Kant’ınki gibi tahakküm edici bir veçheye sahip olmadığını söyler. Adorno, *Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi* eserinde Kant’ın kategorik buyruğunun bireylerden istediği şeyin neye uyum sağladığını bilmeden uyum sağlamak ve gelecek her emre karşı itaatkâr davranmak olduğunu söyler.¹²² Nitekim özgürlüğün kısıtlandığı ve sınırların zorlandığı böyle bir ortamda kategorik buyruğun geçersizliği öngörülür. Çünkü herkesin aynı düşünmesi, insanın her haksızlığa karşı razı olarak yaşamlarını devam ettirebilmelerinin sağlanması gibi tek tipleştirilmeler korkunç sonuçlar doğurur.

Bu yüzdendir ki Adorno, dönemin yaşanmış acı olaylarından etkilenerek modern toplumla birlikte kitle kültürünün, Aydınlanma yolunda atılan adımların ve tapılan pozitif buyrukların insan hayatını ciddi derecede tehdit eden unsurlar olduğunu ve toplumun negatif anlamda daha ileriye gitmemesi için eski düzenin eleştirilmesi ve yerine yeni düzenlemelerin geliştirilmesinin gerekliliğinden bahseder. Ona göre dünya, bu çaresiz durumdan kurtulmalı ve kurnaz seçkinlerin barışı sağlama vaatlerinin sahteliğinin farkına varmalıdır. Yitirilen benliklerin, sınırlanan özgürlüklerin ve yaşamını yitiren milyonlarca insan katliamlarının tekrarının olmaması yönünde önlemler alınmalıdır. Dolayısıyla hem kitle kültürünü hem de bu kitle kültürünün özenle uyduğu buyrukları eleştiren Adorno, bu taşlaşmış ilişkilerin yıkılması düşüncesini benimser. İtaatkâr öznelerin, bireylerin yaşamlarını

¹²¹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.142.

¹²² Adorno, *Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi*, s.117.

istedikleri gibi yönetmeleri onların otonomluklarını ellerinden alarak düşünmelerini yasaklamıştır.

Kapitalist modern dünya ortamında kendisine yabancılaşmış olan bireyin, kendisinden, diğer insanlardan ve doğadan uzaklaştırılarak her şeyin para ile ölçülebileceği düşüncesi bağlamında hareket etmeleri sağlanmıştır. Tüm bunları yapan kapitalist sistem, insanları birer hammadde olarak görüp kendi isteklerine göre işlemiştir. Eleştirel Teorisyenler olan Adorno ve Horkheimer, proletarya partilerini savunan ve modernleşme ile dünyanın düzene girebileceğini düşünen çağdaşlarını eleştirerek toplumdaki hem bilen hem de dönüştüren güçlerin varlığını reddetmişlerdir. Öyle ki Adorno ve onun gibi düşünen filozoflar felsefelerine tarihsel bireyler veya sosyalist toplumları oluşturmaktan çok insanların yaşamışlıklarına ve milyonlarca insanın katledilmesine bizzat şahit olmalarından doğan acıları konu edinirler.¹²³ Bu noktada denilebilir ki bütünsellik dâhilinde hareket eden ve bütünün her zaman bireyin var olma nedeni olarak ele alan düşünürler Adorno için büyük bir yanılgı ve çelişki içerisindedirler. Çünkü Adorno'ya göre bütünselliği savunan düşünürler aslında modern toplumları ya da bunları yöneten diktatörleri savunmaktadırlar. Ve yine Adorno'ya göre bireye özgürleştirme amacı ile yenilikler sunan kapitalist toplum, bireyin özgürlüğünü elde edebilme yolundaki en büyük engeldir. Adorno toplumu, örgütlü burjuva toplumu olarak görürken bu toplumda kültürün, sanatın ve bireylerin devlet kapitalizminin bütünselliği içerisinde yok olmaya doğru yol aldığını belirtir. İtaatkâr öznelere, kapitalist yönetime kapıldıkları için benliklerinin bile ticarileşmesine sebep olmuştur.

Adorno, *Negatif Diyalektik* eserinin büyük bir çoğunluğunda Kant, Hegel, Marx gibi düşünürlerin genel olarak yaşamı diyalektik bir imgeleme nasıl bir çıkmaza soktuklarını sorgulamaktadır. Adorno'nun negatif diyalektiği, pozitif diyalektiğin mantık ve toplumdaki çelişkileri düşünce ve maddilik yönünde akıl yürütme yöntemiyle açığa kavuşturmayı önermektedir. Negatif diyalektik tam anlamıyla insan deneyimlerindeki çelişkileri ortaya çıkarmayı ve çözüme

¹²³ Geoff Baucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, s.47.

kavuşturmayı reddeder. “Özdeşlik düşüncesinin aksaması için bu çelişkilerin sonuçlarını araştırır.”¹²⁴ Yani Adorno’nun negatif diyalektiği özdeş olmayı düşünmektir.

Adorno, diyalektiğinin Hegel’in diyalektiği gibi olumlama tarzında yapılan bir diyalektik olmadığını eserlerinde açık bir şekilde belirtir. Onun diyalektiği bir yargıda bulunurken öncelikle olumsuz olanın olumsuzlanması şeklinde sonuçlar vermelidir. Yani “olumsuzlamanın olumsuzlamasının pozitiflikle eş tutulması özdeşleştirmenin esası en saf biçimine indirgenmiş biçimsel ilkesidir.”¹²⁵ Adorno bir diyalektikte olması gerekenin sonucunda negatiflik barındıran yargılardan söz eder. Öyle ki her kötülük her esaret, bu negatif diyalektik içerisinde kendisini göstermelidir. Hegel’in diyalektiği gibi mutluluğu olumlamayla birlikte kapsayıcı bir sonuç olarak görmez. Bununla birlikte Adorno’ya göre uygulanmaya çalışılan pozitif ahlak buyrukları zamanla fetişleştirilir. Bu fetişleşme pozitif bir tutum takınarak insanlara sürekli olumlu sonuçlardan bahsedenlerin tahakkümü sonucunda gerçekleşir.

Sonuç olarak Adorno ve Horkheimer’a göre toplumsal yapının en alt katmanında yer alan, teknik aygıtın kontrolü altında yaşamını sürdüren ve öznelliğini kaybeden bu insanlar, her geçen gün yeni bir barbarlığa batmakta olduklarını Aydınlanmanın Diyalektiği’nde ifade ederler.¹²⁶ 20. yüzyılın barbar yönetimi içerisinde düşüncelerini ifade eden filozoflar, insanların doğaya hâkim olabileceklerini ve böylece doğayı yönetebilme gücünü elinde tutarken aynı zamanda yaşam koşullarını iyileştirerek en iyi seviyelere çıkarabileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak insanların doğaya hâkim olabilme yarışı, aslında insanın insan üzerindeki baskısına ya da tahakkümüne dönüşmüştür. Doğaya hâkim olma çabaları insani ilişkileri yok edecek ve olduğundan daha kötü yaşam standartları oluşturmuş olacaktır. Bu durum aslında trajik bir diyalektiktir.

¹²⁴ Geoff Baucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, s.61.

¹²⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.151.

¹²⁶ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.10.

Adorno, diyalektiğini açıklarken öncelikle Hegel, Marcus gibi düşünürlerin araçsal akıl ile pozitif diyalektik akıl arasındaki ilişkiyi ve bunun sonucunda ortaya çıkan karmaşığı açıklar. Adorno'ya göre diyalektik akıl materyalist bir çerçevede uygulandığında toplum açısından dini, siyasi ya da toplumsal alanda aksaklıklar ve çelişkiler doğmuş olacaktır.¹²⁷ Hegel, Marx ve Marcus gibi düşünürlerin sundukları diyalektik yöntem özdeşlik düşüncesini çökertmektedir. Adorno, Negatif Diyalektik'te "bu başlığın ilk olarak söylediğı, nesnelerin geleneksel mütakabiliyet normu içinde" kavram ve nesne arasında "bir çelişkiye neden olduklarının ötesinde bir şey olmamasıdır."¹²⁸ Öyle ki Adorno düşüncesinde bu filozofların sergilemiş oldukları pozitif diyalektik düşüncesi bir çelişkiden fazlası değildir. Çünkü Adorno'ya göre pozitif diyalektiğı savunan düşünürler, yaşamış ağır olaylar karşısında ahlaka dair hâlâ pozitif düşünmektedirler ve yaşamın iyileşebilirliğinden söz ederler. Ancak yaşam pozitifliği barındırabilecek durumda değildir. Adorno'nun negatif diyalektiğı de bu çelişkileri çözmeye çalışmaz yalnızca çelişkilerin sonuçlarını araştırmaktadır.¹²⁹ Geoff Boucher'in dediğı gibi "negatif diyalektik, 'özdeş-olmayanı' düşünme çabasıdır, ancak bunun ima ettiğı kafa karışıklığı deneyimini bitmiş bir sisteme zorlamaz."¹³⁰

Bunun yanı sıra Adorno, negatif kategorik buyruğunu, pozitif kategorik buyruktan farklı olarak olana vurgu yapma açısından değerlendirir. Yani dönemin acı yaşamışlıkları karşısında gerçekliğı vurgulayarak yaşamışlıkları iyileştirme yolunda herhangi bir önermede bulunmaz. Kısacası olması gerekene değil mevcut durum üzerinden yargılar ortaya koymaktadır. Daha öncesinden de belirtildiğı gibi Adorno'nun negatif diyalektik buyruklar, isminde de olduğı gibi olumsuzlama açısından değerlendirilir. Filozofun düşüncesinde herhangi bir "iyi" kavramı bağlamında sonuçlar yer almaz. Çünkü Adorno, "iyi, güzel, ahlaklı" kavramlarının Auschwitz ile birlikte umutsuzluğı doğru sürüklendiğıne yer yer eserlerinde değinir.

¹²⁷ Geoff Broucher, *Yeni bir bakışla Adorno*, s.59.

¹²⁸ Adorno *Negatif Diyalektik*, s.14-15.

¹²⁹ Geoff Broucher, *Yeni bir bakışla Adorno*, s.61.

¹³⁰ Geoff Broucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, s.61.

Dolayısıyla bu durum karşısında “en yüksek iyi” yi hedefleyen Kant gibi düşünürleri de sık sık eleştirilerine konu edinir. Öyle ki Adorno, iyi kavramını *Minima Moralia*, eserinde “İyilik iyinin çarpıtılmasıdır...” şeklinde yorumlar.¹³¹ Böylece denilebilir ki Adorno, negatif ahlaki buyruklarında hedeflediği şey yaşanan zulümlerin tekrarlanmaması üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bununla birlikte Adorno’nun felsefesinin önemli kavramlarından olan özdeşlik, negatif diyalektik yöntemiyle aşılması gereken bir kavramdır. Çünkü Adorno için toplumu ya da bireyi tek tipleştiren tek kavram özdeşlik kavramıdır. Bireyleri sürekli bir uyuma zorlayan ve sürü toplumu haline getirmesini sağlar. Adorno için Nazilerin de kullanmış olduğu bu özdeşlik tekniği ile insanların benimsedikleri ahlakın yıkımını gerçekleştirir. Benimsenebilecek ahlaki yargılar ve özgürlük adına tüm hedefler özdeşlik mantığı ile yok olmuştur.

Adorno felsefesinde, bir eleştiriden yola çıkarak sorunların dış sebeplerine değil sorunun temeline inmekte ve bu yönde negatif diyalektiğini uygulamaktadır. Var olan gerçeklikten hareket ederek eleştiride bulunan düşünür, dönemin sorunları ile karşı karşıya olan ve buna rağmen düşünceleri ve yaşamları arasında çelişkiye düşen filozofları eleştirmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde özdeşlik fikrini benimseyenlere karşı Adorno, tahakkümün önüne geçmek için diyalektik aklı öne sürmeyi hedeflediği söylenebilir. Tahakkümcü sisteme karşı olan düşünür; “Boyunduruksuz düşünce, sistemin eleştirisi olarak, sistemin dışında olanı hatırlatan diyalektikle akrabadır; bilginin diyalektik hareketini dizginlerinden kurtaran güç ise sisteme başkaldıran güçtür.”¹³² Adorno’nun bu sözlerine baktığımızda, tahakkümcü sisteme karşı başkaldırıda bulunarak sistemin dışına çıkılabilir. Bu başkaldırı da ancak diyalektik yöntemle sağlanabilir.

Adorno’nun negatif diyalektik ile gerçekleştirmek istediği şeyin özgür bir toplum kurma çabası olduğu söylenebilir. Bu açıdan özgürleştirici toplumun oluşumunda önemli bir rol alan negatif diyalektik düşüncesiyle, tahakkümcü sisteme hükmedenlerin önüne geçmek amacıyla devamlı bir şekilde mevcut sistem

¹³¹ Adorno, *Minima Moralia*, s.98.

¹³² Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.39.

eleştirilmektedir. Çünkü Adorno'nun negatif diyalektiği, burjuva toplumu içerisinde bireyin özgürlüğünü koruması ve tüm boyunduruklara karşı çıkması anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle Adorno geliştirmiş olduğu direnç etiğiyle bireyin kapitalist dünyadaki basmakalıp yaşamdan kurtulmayı amaçlamaktadır. Sisteme karşı başkaldıran birey, yanlış yaşama duyarsız kalmayıp bağımsız, özerk yeni ve doğru yaşam için mücadele etmektedir. Çünkü tüm bu başkaldırı ve doğru yaşam için ısrarlar direnç etiğiyle yani negatif diyalektikle mümkün olabilmektedir.

Adorno bu başkaldırı ve direnç edimiyle kazanılabilecek doğru yaşama ulaşma süreçlerinde bireyin sürekli çelişkiler ve çıkmazlarla karşılaşabileceğini de ifade eder. Çünkü Adorno'ya göre yaşam başlı başına büyük bir çelişkiler ağıdır. Düşünürün ima ettiği yaşam ya hep çelişkilerle doludur ya da tam anlamıyla bir umutsuzluk çemberidir. Birey kendini böyle bir yaşam içerisinde güvende hissetmemekte ve bağımsızlığını kazanma yolunda eylemde bulunamaktadır. Durum böyle iken kapitalist dünyada yer alan Adorno da zaman zaman düşünceleri ve yaşamı bakımından çelişkiler ve umutsuzluğa düşmektedir. Çünkü Adorno, yaşamın insanı her zaman bir umutsuzluğa ya da çelişkilerle zorladığını söyler. İnsan ne yaparsa yapsın mutlaka suçluluk ağına yakalanacaktır. Ona göre yaşam karmaşıklaşmıştır. Doğru ve yanlış arasındaki belirgin ayrımlar ortadan kalkmıştır. Nitekim Adorno'nun felsefi çalışmalarına baktığımızda, *Minima Moralia*'da "Doğruyla yalanın ayırım yapmayı neredeyse imkânsızlaştıracak ölçüde birbirine geçmesi ve en basit bilgi parçasına tutunmanın bile bir Sisypheos emeği gerektirmesi..."¹³³ Bir başka eserinde ise; "Hayatın kendisi o kadar çarpıtılmıştır ki onda kimse doğru hayat yaşayabilecek veya bir insan olarak kaderini gerçekleştirebilecek durumda değildir."¹³⁴ Şeklinde ifadelerde bulunarak yaşam koşullarının yaratmış olduğu zorluklarla mücadelenin olumsuz sonuçlar vereceği yönünde düşünceler mevcuttur. Ancak Adorno'nun da dönemin negatif atmosferinden etkilenerek daha sonraki yaşamında ise doğru yaşama ulaşmanın ve bireyin kendi bağımsızlığını kazanma düşüncesinin tek bir kavrama dayandığını

¹³³ Adorno, *Minima Moralia*, s.114.

¹³⁴ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.163.

görebiliriz. Bu kavram ‘sanat’ır. Bir sonraki bölümde de Adorno’nun bir umut, bir çıkış yolu olarak gördüğü sanat kavramı geniş olarak ele alınacaktır.

Sonuç olarak, Adorno’nun negatif diyalektik düşüncesi modern dünyanın vaatlerine karşı bir başkaldırı olup, diyalektiğin sunmuş olduğu olumlama ya da ilerleme fikrini, olumsuzlama şeklinde ifade eder bir içerik barındırmaktadır. Adorno, bu yöntemle bireyin özüne dönebileceğini ve bireyde, sunulan her vaade körü körüne bağlanmaması gerektiği bilincini uyandırmaya çalışmaktadır. Başka bir ifadeyle negatif diyalektiği ile moderniteyi reddeden düşünür, gidişatın kötü olduğunun farkındadır ancak daha da kötü olmaması için bir bilinç yaratmaya çalışmaktadır.

3. MUTLU YAŞAM VE KÜLTÜR

Geç kapitalist dünyada bireylerin sürekli bir sistemin çarkı gibi davranmaları, dönemin sosyo-ekonomik amaçlarının kökten değişmesi edebiyat, sanat gibi alanlarda aksaklıkların yaşanması toplumun hem kültür endüstrisine kapılmalarından hem de sisteme karşı diz çökmelerinden kaynaklanmaktadır. 20. yy'ın sosyo-ekonomik ortamına bakıldığında çoğunlukla sürekli gereksiz bir üretim ve ardından gelen kapitalist topluma ayak uydurma çabası, bireyin mutluluk maskesi ile dolaşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla kültürel yozlaşmaya sebep olan kültür endüstrisi, bireyin umutlarını da elinden almıştır. Adorno'nun bu nedenle kültür endüstrisine yöneltmiş olduğu eleştirileri ahlak temelli olup, mevcut durumda ahlakın, özgür düşüncenin ve mutlu bir yaşamın olanaklılığını sorgular niteliktedir. Bu sebeple denilebilir ki Adorno felsefesinde belirleyici bir etken olarak bilinen kültür kavramı, Adorno için modern dünyada yaşanmış ve yaşanacak olan her felaketin sebebidir. Kitle kültürü haline gelen kültür, dünyayı çaresiz durumda bırakmış ve insanları kandırmayı alışkanlık haline getirmiştir.

Adorno'ya göre kültür, sistemin taşlaşmış tasarıyla bütünleşerek yine sistemin gerektirdiği gibi işlem görmekte ve var olan bütün kültürel değerler de bir mal gibi alınıp satılabilir bir hâl almıştır. Adorno, kitle kültürünün gelmiş olduğu noktayı insanlık onurunun ve tüm ahlaksal uygunlukların yok olduğu yer olarak görmektedir. Düşünür, bireylerin böyle bir durumda neyi savunduklarını bilmeden, doğru ya da yanlış sorgulamadan oluşturulan düzene uydurulduklarını ifade eder. Fakat bu sisteme uydurulma durumu zorla yapılan bir durum değildir. Başka bir ifadeyle birey, kültür endüstrisinin sunmuş olduğu çeşitliliğe aldanarak çılgınca tüketmeyi seçer ve bu tüketim durumunu alışkanlık haline getirir. Dolayısıyla seçimlerini özgür bir şekilde yapamayan birey alışmış olduğu tüketim çılgınlığı yüzünden olaylar, şeyler üzerine düşünmeyi de bırakmıştır. Düşünmenin yasaklandığı böyle bir ortam

için Adorno, bireye “iyi” bir yaşamdan çok “doğru” bir yaşam için çabalamaları ve sürekli sistemin yasalarını ve kurallarını sorgulamaları gerektiğini önerir.

İnsanların sistemin köleleri haline gelmesi kötülüklerin de çoğalmasına yol açmıştır. Adorno, insanların böylesi sıkı bir tahakküme teslim olmasıyla faşizmin ayakta kalmasına sebep olduğunu dile getirir. Ona göre despotik yönetimi olgunlaştıran şey insanların kurallara itaat etmesi ve kültür endüstrisini benimsemeleridir. İlk bakışta modern dünyada doğru yaşam için kılavuzlar sunulduğu, bireyin refahı için çabalındığı ve kültür endüstrisiyle birlikte eski değerlerin korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak gerçekleştirilmeye çalışılan tüm bu durumların temeline inildiğinde amacın öznel çıkarlar doğrultusunda en yüksek iyiye ulaşmak olduğu anlaşılır. Yani modern dünya faşistlerinin yapmaya çalıştığı şey görünenin arkasındaki görünmeyen yüksek öznel çıkarlardır. Buna sebep olan faşist toplum, bireyi öznellikten uzaklaştırarak nesnel bir var oluş kazandırıp bir bütün halinde yaşamaya zorlamaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki birey, modern dünyada yanlış bütünü temsil etmekte ve büyük bir belirsizlik içerisinde köleleşmektedir. Bu yüzden kültür endüstrisinin bir nesnesi olarak yaşamını sürdüren birey kendisine ne sunulmuşsa onunla yetinmeyi tercih ederek özgürlüğünü kaybetmiştir. Faşizmin gerçekleştirdiği baskıcı birleştirme, bireye çoğu şeyden feragat ederek gelecek adına yeni ve boş umutlar vaadi sunmuştur.

Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümünde geç kapitalist dünyayla birlikte ahlak temelli iyi ve doğru bir yaşamın olanaklılığı Adorno’nun modern dünyayı konu edindiği eserleri kaynak gösterilerek ele alınıp yorumlanacaktır. Bunun yanı sıra değişen dünyayla birlikte mevcut faşist sistemin sunmuş olduğu yaşam standartlarının dışına çıkmak isteyen bireyin, özgürlüğünü buna bağlı olarak da benliğini yeniden elde edebilme düşüncesinin imkânı konusu ele alınacaktır. Adorno’ya göre böylesine çarpıtılmış bir dünyada umutların yitirilmemesi gerektiği ve mutlu yaşam imkânlarının yaşanan ağır darbelere rağmen hâlâ var olduğu düşüncesi canlı tutulmalıdır. Bu açıdan kültür endüstrisinin hâkim olduğu bir

dünyada ahlaklı, özgür, özerk imkânı ve buna bağlı olarak doğru bir yaşam için önerdiği ‘sanat’ kavramına dair düşünceleri irdelenecektir.

3.1. Adorno’nun “Yanlış Hayat Doğru Yaşanmaz” Tezi Bağlamında Ahlak ve Kültür İlişkisi

Adorno, araçsal aklın hâkim olduğu geç kapitalist dünyada kötülüğün kaynağının ne olduğunu insanın doğa üzerindeki egemenliğinden yola çıkarak ele alır. Özellikle *Minima Moralia*’sında özel yaşamın ihlalden, modernitenin insanın evlerinin içine kadar girdiğinden, teknolojinin ve kültür endüstrisinin üretiminin çokluğundan, dünyanın kökensel olarak kötü olduğu sonucuna varılacağını savunmaktadır. Daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Adorno’ya göre Auschwitz’le birlikte yaşama dair her şey yanlış bir şekilde işlemektedir. Çünkü modern dünya, sistem tarafından insanlara oynatılan bir oyundur. Kişi kendisine, emeğine, evine ve mülküne yabancılaşmıştır. Adorno’nun dediği gibi, Auschwitz’ten sonra özel yaşamın toplumsal bir dayanağı ve bireysel bir anlamı yoktur.¹³⁵ Çünkü Adorno’ya göre birey her şeye karşı dirençsizleşmiş ve savunmasızdır. Düşünür, Auschwitz’ten sonra bireyin sistemin ezici üstünlüğünü kabullendiğini, bu üstünlüğe boyun eğerek bir uyumluluk sağlamaya çalıştığını ifade eder. Dolayısıyla Adorno’ya göre toplumsal makinenin bir uzantısı olan birey her ne olursa olsun gerçekçi olmalıdır.¹³⁶ Yani hiçbir etki altında kalmadan ahlaki ve kültürel değerlerinin saf halini benimsemeli bu doğrultuda yaşamını devam ettirmelidir.

Auschwitz ile birlikte yanlışlanan bir yaşam ve bu yaşama mahkûm edilen nesneleşen bireyler vardır. Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları* eserinde insanlara dışarıdan zorla dayatılan bir ahlaktan bahseder. Ahlaki olana dair düşüncelerini açıklarken öncelikle bireyin doğru ve ahlaklı bir yaşam için başkalarının yönlendirmelerine karşı çıkması gerektiğini ifade eder.¹³⁷ Adorno bu eserde ahlak felsefesindeki sorunları açıklarken “doğru yaşam” sorunu üzerinde de durarak

¹³⁵ Adorno, *Minima Moralia*, s.42.

¹³⁶ Adorno, *Otoritaryen Kişilik Üzerine*, çev: Doğan Şahiner, Sel Yay. İstanbul 2019, s.180.

¹³⁷ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.22.

ahlakın doğru tanımlanacağı noktasında doğru yaşamın mümkün olabileceğini de ekler. Yani düşünüre göre doğru yaşam doğrulanmış bir ahlaka bağlıdır. Doğru yaşam sorunu Adorno düşüncesinde küçümsenemeyecek kadar büyük bir sorundur. Örneğin doğru hayat kavramının daha iyi anlaşılması için Adorno, Ibsen'in *Yaban Örneği* oyununu örnek olarak vermektedir. Ona göre yanlış hayat, ilk olarak tam anlamıyla kendini bu oyunda göstermiştir. Etik ilkelere sahip olan bir karakter ve bu ilkelerin göz ardı edildiği yanlış bir yaşam.¹³⁸ Ahlaki değerlerin sömürüldüğü bu oyunun yazarı olan Ibsen, Adorno'ya göre Hegel'den etkilenerek ahlakın, dönemin yaşam koşulları bakımından çelişkileri çözmekten çok bu çelişkiler arasındaki çıkmazı, çözülmezliği ifade ettiğini oyunlarında belirtmeye çalışır.

Bu duruma istinaden denilebilir ki yaşam tamamen çelişkilerle doludur. Düşünüre göre bu çelişkilerin en büyük kanıtı da Auschwitz olayıdır. Ölüm kamplarındaki o buz kesilmiş hava insanların birbirlerinin acısına kayıtsız kaldığını gösterir. Bu bağlamda Adorno, Auschwitz gibi yaşanan yıkımların sebebi olarak insanların başkalarının başına gelenlere karşı duyarsız kalmalarında ve birbirlerine olan soğuk ilişkilerinde görür. Bu durum da düşünüre göre yaşanabilecek yeni Auschwitz'lere zemin hazırladığını göstermektedir.

Adorno'ya göre yirminci yüzyılın en önemli sorunu ahlak ilkelerinin saptırılmış olmasıdır. Düşünür, *Ahlak Felsefesinin Sorunları* eserinde ahlak felsefesinin bugün mümkün olup olmadığı sorusunun cevabını insanların sistemin birer parçası haline gelerek yanlış bir yaşamdan doğruyu aramakla verir;

Öncelikle de ahlak felsefesi alanında geliştirilebilecek düşüncelerin doğru hayata yönelik kanonik bir plan oluşturmak için kullanılabileceğini kimse vaat edemez, çünkü hayatın kendisi o kadar şekilsizleşmiş, o kadar çarpıtılmıştır ki onda kimse doğru hayatı yaşayabilecek veya bir insan olarak kaderini gerçekleştirebilecek durumda değildir.

Adorno'nun belirttiği gibi yirminci yüzyılda yaşam çekilmez bir hâl almıştır. Buna sebep olan bireyin bilinçsiz bir şekilde hareket etmesidir. İnsan, hayatını nasıl

¹³⁸ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.156.

sürdürebileceğine kendisi karar veremez, sistem nasıl isterse insan o şekilde yaşar. Adorno bu soruna bilinç meselesi der ve doğru bir yaşamın insanın doğru koşullar yaratarak bilinçli bir şekilde davranmasıyla mümkün olabileceğini belirtir. Ona göre insan bilinçli bir şekilde sistemi eleştirmelidir ve yanlış hayata yönlendirilme girişimlerine direnmelidir. “Yani iç yüzü görülmüş olan her şeyin kararlı bir biçimde yadsınmasını, dolayısıyla da bize dayatılan şeylere, dünyanın bizden yaptığı ve yapmaya niyet ettiği her şeye karşı direnme gücü üzerinde odaklanmayı kastediyorum.”¹³⁹ Adorno’nun belirtmiş olduğu direniş fikri, dönemin saptırılmış ahlaki değerlerine karşı bir eleştiridir. Bu direnişin gösterilmemesi halinde birey yanlış yaşamın mevcut olduğu ortam ile mücadele edemez ve tamamen bu hayata hapsolür.

Bununla birlikte Adorno, insanın yerine getirmesi gereken sorumluluklarının olduğunu dile getirirken bu sorumlulukların bilincinde olmakla doğru bir yaşamın mümkün olabileceğini de ifade eder. Ona göre insan yapıp etmelerini, yüklenmiş olduğu bu sorumlulukları göz önüne alarak gerçekleştirmelidir. Yani birey, ahlaki normlara uygun bir şekilde ve otoritenin etkisi altında kalmayarak öznel bir şekilde davranmalıdır. Adorno, kendi üzerine düşünen insandan söz eder. Bu açıdan bakıldığında ona göre kendi benliği üzerine düşünen birey, mutlaka bir vicdan sahibidir de. Vicdanlı insan sorumluluklarını yerine getirerek sistemin boyunduruğundan çıkıp ahlaki değerler çerçevesinde yaşamını sürdürmektedir.¹⁴⁰ Peki böylesi yıkıcı bir ortamda ahlaklı kalabilmek, yapılan onca işkenceye karşı kayıtsız kalmak mümkün müdür? Adorno’ya göre bu sorunun cevabı muhtemelen ‘mümkün değildir’ olacaktır. Çünkü ona göre birey, hiçbir şekilde sisteme boyun eğmemelidir ve Empati kurarak başkasının çektiği acıları derinden hissetmelidir. Ancak durum şu ki; yirminci yüzyılda yeniden şekil verilen ahlaki buyruklar saydamlığını kaybetmiş ve rasyonellikten uzak kalmıştır. Bu dönemde ahlakın

¹³⁹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.164.

¹⁴⁰ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, s.165.

temelini oluşturan kavramlar ortadan kalkmış yerine baskıcı yönetimin belirlediği ahlaki normlar gelmiştir.

Adorno, dönemin ahlaki sorunun bir diğer sebebini de aklın araçsallaşmasıyla radikal kötülüğün yayılmasında bulur. Araç haline gelen akılla birlikte insan ve doğa arasındaki ilişki de yön değiştirmiş ve birey doğa üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Öyle ki kötülüğün bu kadar radikalleşmesiyle karamsar bir tavır takınan Adorno, yanlış bir yaşamda doğru denebilecek hiçbir davranış ya da ahlaki yargılar yoktur. Dolayısıyla onun düşüncesinde “Yanlış yaşam doğru yaşanmaz” yargısı ahlak felsefesinin temelini oluşturmaktadır.¹⁴¹ Kapitalizmin egemenliği altında olan dünya, bireye asla doğru ve ahlaki bir hayat sunmaz. Buna bağlı olarak Adorno, kapitalist sistem içerisinde bireyin dünyayı eleştirel bir bakış açısıyla ele alması gerektiğini belirtirken doğa ile kendi arasındaki ilişkinin de doğru bir şekilde ele alınmasından yanadır. Hatta *Sahicilik Jargonu* eserinde “insanın kendini doğa olarak düşünmesini kendini koruma üzerinde eleştirel olarak düşünmek demektir aynı zamanda; doğru yaşam ise, ‘erişilmiş olan şu ya da bu var oluş durumuna’ sabitlenip kalmayan bir yaşamdır”¹⁴² şeklinde açıklama yaparken doğru bir yaşam için doğa-insan ilişkilerinin birbirleri üzerinde tahakküm kurulmadan devam ettirilmesi gerektiğini de ifade eder.

Adorno’nun doğa ve insan ilişkileri konusundaki ısrarı geç kapitalist dünyada insanların doğayı sömürerek kapitalist sisteme ayak uydurmalarının ve ahlaki olmayan değerler çerçevesinde yaşamlarını sürdürmelerinin yeni yıkımlara zemin hazırlamasında gelen korkudan dolayıdır. Adorno’da bu korkuyu yaratan durum insanın doğaya karşı olan bilinçsiz davranışlarıdır. Dolayısıyla doğru yaşamın önüne geçen, bireydeki bu bilinçsizlik durumu, Adorno için sistemin yasalarının dışına çıkmayan, doğa üzerinde tahakküm kuran ve kültür endüstrisinin havalı vaatlerine kanan bireyler olduğunu gösterir. Oysaki Adorno, aklın hangi biçime büründüğünü

¹⁴¹ Adorno, *Minima Moralia*, s.43.

¹⁴² Adorno, *Sahicilik Jargonu*, s.121.

açık bir şekilde ortaya koymak için mevcut ahlak felsefesini sık sık eleştirip bireyin yanlış bir yaşam içerisinde eriyip gittiğini görünebilir kılmaya çalışmıştır. İnsanların korkunç bir durumla iç içe olduğunu savunan düşünür, bütün bu olumsuz olayların sebebini insanın doğa üzerinde kurmuş olduğu tahakkümün olduğunu belirtir. İnsan bu durumda doğa olduğu gerçeğini unutmuştur. Bu yüzdendir ki tahakkümün yol açmış olduğu yanlış hayat, insanların doğru sandığı hayat olarak devam ettirilmektedir. Adorno, yanlış bir yaşam içerisinde kültür endüstrisinin ve kapitalist sistemin sunduğu tüm vaatlerin insan bilincini çökerttiğini de ekler. Birey kendi başına karar veremez, zaten sistem bireyin olduğundan daha iyi bir konuma getirme projesi diyebileceğimiz tutarsız vaatlerle insanları kandırmakta ve onların yerine karar vermektedir.

Adorno, bir ahlak felsefecisi olarak Auschwitz gibi darbelerin yaşanmasında sadece modern dünyayı ya da kültür endüstrisini suçlamamakta bunların yanında bir de toplama kamplarındaki sisteme itaat eden ve hiçbir şekilde karşı çıkmayan, acılara sessiz kalan itaatkâr öznelerin de büyük oranda suçlu olduğunu savunmaktadır. Ona göre birey sisteme karşı çıkmalı, acılarını derinden hissedip açık bir şekilde yaşamalıydı. Birey sessiz kalarak ahlaki olmayana itaat etmiştir. Bu bilinçsizlik ve kendi başına karar verememe durumu aynı zamanda kültür endüstrisinin çeşitliliğine aldanan birey için de geçerlidir. “Radikal biçimde suçlu ve kırık dökük bu kültürün muhafazasını savunan kişi de bu suça iştirak ederken, kültürü reddeden kişiye kültürün foyası dökülünce ortaya çıkan barbarlığını teşvik etmektedir. Susmak bile insanı bu döngüden kurtarmaya yetmez.”¹⁴³

Bu durumda denilebilir ki birey hali hazırdaki sisteme güven duymakta ve sorumluluk almaktan kaçınmaktadır. Kültür endüstrisine son derece ilgi duyan modern dünya insanı, gözler önünde yaşanan acılara ve işkencelere sessiz kalmıştır. Adorno, bu yüzden bireyin de işlenen suçların büyük ortakları olduğunu ancak suçlu olduklarını kabul etmeyen yanlış yaşamın esas temsilcileri olduğunu düşünmektedir.

¹⁴³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.332.

Modern dünyada ahlakın olması gerekenden farklı bir şekilde yorumlanması bireyin özerkliğini kaybetmesine ve kendisine ait özel yaşamın da tek tipleşmesine sebep olmuştur. Yani Adorno, yanlış yaşamın kendini göstermesini hem doğa ve insan arasındaki ilişkide hem de ahlakın sapmasında aramaktadır. Kültür endüstrisinin baş göstermesiyle ahlakın farklı bir şekilde yorumlanması, nesneleşmenin artmasına ve özgürleşme çağının sona ermesiyle de modern dünyaya yönelik eleştirilerin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu eleştirilerin büyük bir kısmı kültür endüstrisine yönelik olup modern dünyanın yaratmış olduğu kültürel değerlerin toplum yanılsaması yaratarak insanların rahatlama ve en iyi seviyeye gelme vaadiyle bugünkü kötü ekonomik etmenlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Adorno, bugünkü mevcut kültür anlayışının toplum tarafından bir ideoloji haline geldiğini ve bu ideoloji çerçevesinde insan üzerinde büyük bir baskı, fiziksel ya da sözlü şiddet yarattığını düşünmektedir. İdeolojiye dönüşme eğilimi yaratan kültür endüstrisi hem kültürel değerleri hem de ahlaki değerleri kökten değişime zorlamıştır.

Kültürün eleştirel boyutu üzerinde duran Adorno; kültür endüstrisinin kâr güdüsüyle çeşitlilik sağlayıp bu çeşitliliği topluma sunarak en tipik ürünleriyle insanı, sanatı ve tüm kültürel değerleri metalaştırdığını düşünür. Düşünürün yaptığı eleştiriler de bu yönde olup insanlardan bir farkındalık yaratarak bütün değerlere sahip çıkmalarını ve kökten değişimlerin önüne geçmelerini istemektedir. Ancak toplumun Adorno'nun isteği doğrultusunda şekillenmemesi sonucunda; kültür endüstrisinin kültürel formlara aktardığı bu kâr güdüsüyle piyasaya sürülen ürünlerin zenginliği insan bilincini elinden alıp insanın bilinçsiz bir şekilde kendisini bu kültürel zenginliğe tamamıyla kaptırmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla kültür endüstrisinin etkisiyle biçimlenen sanat da ahlak da denetim mekanizmasını elinde bulunduran iktidarın buyruklarına kapılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Adorno, kültür endüstrisinin içeriğinin insani olmaktan uzak olduğu fikrini benimser. Ona

göre kültür endüstrisi iktidarın denetiminde olup içerik bakımından insani değil de çıkar amaçlı olduğundan daha başarılı olmuştur.¹⁴⁴

Adorno, kültür endüstrisinin plânlı ve çıkar amaçlı projesinin insan üzerindeki etkisinden bahsederken insan bilincinden yoksun eksiksiz işleyen bir düzeni ele alır. Düşünür, bu düzenin kendi başına iyi olmadığını ancak insani olan iyi bir düzenin iyi olabileceğini belirtir. Yani gerçek anlamda ahlaklı olan bir düzenin dünyayı iyileştirebileceğini savunmaktadır.¹⁴⁵ Bu bağlamda kapitalist sistemin düzeni kendi çıkarları yönünde iyileştirmeye çalışmasının hiçbir faydası ve düzenleyici bir yanı olmadığını söylemek mümkündür. Bu yüzden çatışmalı bir şekilde yürütülen modern dünya hayatının ne ahlaki yönünden ne de kültürel yönünden bahsedilebilir. “Kültür endüstrisinin uydurmaları ne mutlu bir hayatın ne de ahlaki sorumluluğa götüren yeni bir sanatın rehberi olabilir, onlar ancak büyük çıkar çevreleri tarafından çizilen çizgiden çıkmamaları için insanlara öğüt vermeye yarayabilir.”¹⁴⁶ Bu ifaden de anlaşılacağı üzere kültür endüstrisine ve modern dünyaya karşı olumsuz bir profil oluşturan Adorno’ya göre sunulan her türlü vadin yanlış bir yaşama işaret etiği ortadadır. Bu yüzden Adorno, kültür endüstrisinin toplum üzerindeki etkisinin çok güçlü olduğunu ve modern dünyanın güçsüz bireylerini rahatlıkla yanlış bir yaşama mahkûm ettiğini düşünür.

Kültür endüstrisinin yok edici etkisi bireyi köleleştirdiği için sürekli onlara sahte bir mutluluk vaadinde bulunur ve bireyi memnun etmek için aydınlanma karşıtı olduğu hissini yaratır. Bireyin modern dünya karşısındaki zayıflığını kullanan kültür endüstrisi ahlaki olana dair tüm değerleri de kökten değiştirerek tekrar tekrar topluma sunar. Dolayısıyla Adorno’nun karşı karşıya olduğu bu durum, Adorno başta olmak üzere tüm aydınlanma karşıtlarında da büyük bir umutsuzluk hissi yaratmıştır. Bir tahakküm alanı olan kültür, insanların özgürlüklerini kısıtlayarak kendi içine

¹⁴⁴ Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, çev: Bülent O. Doğan, “Cogito” Dergisi Yaz-2003.

¹⁴⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*.

¹⁴⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*.

çekilmelerine sebep olmuştur. Bu durum üzerinde eleştirilerde bulunan Adorno ve Horkheimer da ahlaki bir yaşam için bir çıkış yolu aramaya girişmişlerdir. Bu yüzden ahlaki olmayan ve hiçbir şekilde özgürlüğü amaç olarak görmeyen kitle toplumunun araçsallaştırdığı bireyi bu durumdan kurtarmaya çalışan Frankfurt Okulu düşünürleri çıkış yolu olarak sanatı önermektedirler. Olumlu yönde değiştirmeye çalıştıkları bu durum, sanat aracılığıyla daha iyi bir konuma gelebileceğini ve bireyin ancak sanat ile özgürlük alanını genişletebileceğini düşünürler. Çünkü büyük yıkımlara şahit olan toplum, biran önce toparlanmalı, sistemin tahakkümünden kurtulup özgürlüğünü elde ederek doğru yaşam yolunda girişimlerde bulunmalıdırlar.

Toplum üzerinde söz sahibi olan kültürün önüne geçilmedikçe toplumun daha fazla zarar göreceğini düşünen Adorno, kültür endüstrisinin bireyi bağımlılaştırmak için kullanmış olduğu mekanizmaların oldukça etkili olduğunu ve toplumu çıkarları doğrultusunda kullandığını savunarak onları bile bile yanlış yaşama hapsedtiğini neredeyse tüm eserlerinde dile getirmektedir. Bu konuda pek çok çözüm önerisi sunan Adorno ve arkadaşları kapitalizmin sebep olduğu yanlış yaşamın bir noktadan sonra son bulması gerektiği fikrini savunurlar.

Sonuç olarak toplumun dönüşümü için çabalayan eleştirel teorisyenler, dönemin kültürel ve sosyal ortamının büründüğü dehşetin, Adorno'nun işaret ettiği yanlış yaşamın en temel sebebi olduğu düşüncesini benimserler. Bilimin ve teknolojinin hâkim olduğu modern dünyada artık insanın özgürleşmesi söz konusu bile olamaz. Çünkü insan aklı araçsallaşmış ve doğa araçsallaşan aklın tahakkümü altına girmiştir. Değişen toplumsal yapıyla birlikte yaşam tarzını yansıtan kültür değişmiş ve insan aklı da sadece tüketim alanına tabii hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim modernleşmenin bir ürünü olan kültür endüstrisi, ahlaki yıkımlara yol açarak sonucunda metalaşmış bir dünya ortaya çıkmıştır. Eleştirel teorisyenlerden biri olan Marcus; "Modern bilimin ilkeleri kendi kendini harekete geçirir ve üretimi bir denetim dünyasının, kavramsal araçları olabilecek bir biçimde a priori kurulmuşlardır. Teorik uygulamacılık, pratik uygulamacılığa dönüşmüştür. Doğaya

egemen olan bilimsel yapı, insanın insana tahakkümüne yol açmıştır.”¹⁴⁷ demektedir. Bu açıklamasıyla bir tahakküm aracının sergilendiği ortamda yaşam standartlarının oldukça zorlaştığını ifade etmeye çalışarak Adorno ile Horkheimer gibi kapitalist toplumun, doğanın kontrolü ve insanın kontrolü gibi temel sorunların sebebi olduğu fikrini savunur. Endüstrileşmiş dünyanın insan yaşamı üzerindeki bu olumsuz etkisi zamanla insanlar arasındaki ilişkinin de kalıplaşmasına yol açarak o kalıbın dışına çıkamayan bireyleri bir makine halini almasına zorlamıştır. Marcus gibi düşünen diğer eleştirel teorisyenler de toplumun refahı düşüncesini öne sürerek kendi çıkarlarını asıl amaç olarak gören aydınlanmacıların ürettikleri tüm ürünleri güdüleyip tekrar topluma sunmalarının büyük bir eleştiri konusu olduğunu düşünürler. Örneğin Horkheimer, insan ve doğa arasındaki tahakkümden bahsederken, doğanın insan aklının boyunduruğu altına girmesiyle cansızlaştığını, hiçbir şekilde etkili olmadığını söyler.¹⁴⁸

Bu doğrultuda eleştirel teorisyenlerin yapmış oldukları eleştirilerin günümüz dünyasında hâlâ tartışma konusu olduğunu söyleyebiliriz. Modern kapitalist sistemin sebep olduğu günümüzdeki tek boyutlu toplumun ahlaki kurallarının sürekli çatıştığı ve özgürlük adı altında yapılan her eylemin de çıkar amaçlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki hem kültür endüstrisinin baş gösterdiği yirminci yüzyılda hem de kapitalizmin egemen olduğu günümüz toplumunda Adorno’nun ‘Yanlış yaşam doğru yaşanmaz’ tezi bağlamında ahlaki yaşam mümkün değildir. Ahlaki yaşamın, kültür endüstrisinin oluşmasıyla değer kaybetmesi var olan her şeyin nesneleşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzdendir ki birey mevcut sistemin dışına çıkmaya cesaret edememektedir. Modern dünyanın bir ürünü olan birey, kültür endüstrisinin ürünlerini benimseyip devamlı olarak tüketici olmayı seçmiştir.

¹⁴⁷ Herbert Marcus, *Tek-Boyutlu İnsan*, çev:Afşar Timuçin, Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul 1975, s.211.

¹⁴⁸ Marx Horkheimer, *Akl Tutulması*, s.120.

Ne var ki kültür endüstrisi Adorno'nun tahmin edemeyeceği kadar ileri seviyelere taşınmış ve sürekli yeni formlarla kendisini yenileyip insan üzerindeki etkisini canlı tutmuştur. Günümüz toplumunda da aynı şekilde kültür endüstrisi ürünlerini arttırarak teknik imkânlarını genişletmiştir. Kültür endüstrisinin ürünlerini bilinçsiz bir şekilde tüketen birey de aslında bu durumun devamlı olarak işlenmesini sağlamaktadır. Yani televizyon, internet, sinema gibi sosyal ağlara daha fazla zaman ayırarak kültür endüstrisini yeniden üretmekte ve desteklemektedir. Hatta Adorno, televizyonun kültürel ürünlerin tüketimi bakımından fazlaca etkisinin olduğunu söyler ve televizyonu kültürün merkezi konumu şeklinde ele alır.

3.2. Değişen Kültür Endüstrisinde Ahlaki Yaşamın İmkânı

Toplumu meydana getiren, bütün değerleri etkileyen kültür endüstrisi, toplumsal alana ait tüm değerlerin alınıp satılmasını öngörmüştür. Buradaki amaç sözde insanı refaha ulaştırmak iken gerçekte çıkar amaçlı olup insanın ve toplumun sömürülmesi ile sonuçlanmıştır. Bir önceki başlıkta da belirtildiği gibi kültür endüstrisinin bilinçsiz bir şekilde büyük destekçisi olan birey, sistem tarafından uygulanan hiçbir adaletsizliğe karşı çıkamamaktadır. Çalışmanın bu kısmında da Adorno düşüncesinde kapitalizmin son derece yaygın olduğu ve kültür endüstrisinin etkisi altındaki bu dünyada ahlaki yaşamın imkânı irdelenecektir.

Çalışma boyunca sık sık söz edildiği gibi Adorno'nun modern dünyaya yapmış olduğu eleştirilerin en önemlisi teknolojiyi, tekniği ve insan hayatını çıkarları doğrultusunda kullanan sisteme karşı olan eleştirisidir. Sistemin büyük yalanları temelinde barındırması Adorno için aşılması zor olan sorunlardan biridir. Düşünüre göre sistem, belirlediği davranış formlarına uyma zorunluluğu getirdiği birey için büyük bir kâbustur. Adorno, Horkheimer ile birlikte yazmış olduğu *Teorik ve Pratik Üzerin Bir Tartışma* eserinde kapitalizmin yaygınlaştırmaya çalıştığı hedeflerinin tümünü kendi argümantasyonuna göre oluşturmakta olduğunu belirtir. Bu açıdan argümantasyonların doğru ve yanlışla bakmaksızın bir burjuva formu oluştuğunu

düşünürler.¹⁴⁹ Adorno'ya göre dinamik bir yapıya sahip olan burjuva sistemi süzgecinden geçirmediği hiçbir eylemi doğru veya yanlış kabul etmemektedir. Önemli olan sistemin onayıdır. Dolayısıyla düşünür için “Hakikatin yalan, yalanın da hakikat gibi görüldüğü bir dönemeçteyiz şimdi.”¹⁵⁰ Ona göre bireylerin televizyonlarda, radyolarda veya sinemalarda gördükleri, duydukları her bilgi öncelikle kültür endüstrisinin süzgecinden geçip biçimlendirilerek tekrar topluma sunulur.

Adorno, sistemin uyguladığı bu mekanizma doğrultusunda başta Alman halkı olmak üzere tüm insanlara büyük dehşeti yaşattığını savunmaktadır. Tüm bu yaşanmışlıkların neticesinde savaşın patlak vermesi toplumda korku yaratmış ve korkunun da yenilmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla Adorno, Aydınlanmış bu dünyada her şeyin bir korku filmine dönüştüğünü ve sistemin birey üzerindeki baskıcı etkisinin sonu gelmez bir dehşete büründüğünü düşünür. Ne de olsa toplum sisteme karşı çıkamamakta ve sistemin kendileri için uygun gördüğü her eylemi yerine getirmektedir. Bilinçdışı olarak gerçekleşen bu durum, zamanla tüketime karşı olan aşırı bağımlılığa dönüşmüştür. Ne var ki sistemin bu işgüzarlığı insanı isteği doğrultuda alıp işlemesi ve bir meta haline getirmesine sebebiyet vermiştir. Öznelliğin bu durum sonucunda ortadan kalması nesnel aklın da değersizleştiğini gösterir. Adorno, bu açıdan bireyin mevcut sistemin ayakçısı olmasının eleştirilmesi gerektiğini düşünmekte ve toplum olarak kültür endüstrisine karşı bir başkaldırının imkânını öngörmektedir. Adorno'nun ahlak felsefesinin önünde büyük engel olarak kendini gösteren kültür endüstrisi şeyleşmeye karşı olan direnci bile şeyleştirir.¹⁵¹ Bu sebeple doğru ve ahlaki bir yaşam arayışı içinde olan Adorno, geç kapitalist sistem içerisinde böyle bir arayışın doğru bir yol olup olmadığı üzerinde durmaktadır. Bunun imkânsız olduğunu düşünen Adorno, bir yandan da hâlâ bir yerlerde bekleyen bir umudun varlığından bahseder. Çünkü ona göre yaşam devamlı değişkenlik

¹⁴⁹ Adorno, Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, s.45.

¹⁵⁰ Adorno, *Minima Moralia*, s.113.

¹⁵¹ Adorno, *Minima Moralia*, s. 150.

gösteren bir yapıya sahiptir. Ama bu değişkenlik kültür endüstrisinin etkililiğine bağlı bir biçimde ilerlemektedir. Yani eğer gerçekten kültür endüstrisi birey üzerinde çok etki yaratmamışsa büyük bir umut var demektir. Ama ne yazık ki geç kapitalist dünyaya baktığımızda insanlar tamamen mevcut sistemin kölesi haline gelmiştir.

Adorno özellikle kültür endüstrisinin en önemli ürünü olan sinemanın, televizyonun insan yaşamını ciddi oranda tehdit eden etkenler olduğunu savunur. Düşünürü göre kültür endüstrisi en sahte halini ekranlara yansıtarak insanları baştan çıkarmayı başarmaktadır. Bunun yanı sıra Adorno, sistemin kurduğu mekanizmayla aslında modern hayatın yetersizliklerinin ve yozluklarının yansıtıldığını düşünür. Sistem tüm bunları, bireyi denek olarak alıp onlar üzerinde başarısızlıklarını ortaya koyar. Ancak sistemin bu başarısızlıkları topluma başarı olarak yansıtılır. Ne de olsa bireyin bilinci sistemin en ulaşılamadık yerlerinde hapsolmuş durumdadır.

Kültürü bir yanılsama olarak gören Adorno, temelinde maddi koşulları taşıyan ancak bunu hiçbir şekilde insanlara yansıtmadan onları uyuşturarak devamlı tüketime teşvik etmesi şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵² Bu tanımla birlikte Adorno, ahlaki ve doğru bir analiz için kültürün katıksız bir şekilde ince ayrıntılarıyla değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Ancak modern dünyanın kasvetli havası kültür ya da ahlaka dair yapılacak olan değerlendirmelerin üzerine gölge düşürmektedir. Adorno'ya göre bütünsel bir değerlendirmeden uzak olan kültür endüstrisi ideolojik bir anlayış bağlamında ilerlemektedir. Bu sebeple Adorno, bir ideoloji çerçevesinde süregiden kültürün kendini yenileyen ve bu yenilenmeyle mevcut sistemin anlaşılmasının imkânsızlaştığını ifade eder.¹⁵³ kültürün bu sürekli değişim haline sessiz kalan birey neticede oluşan kültür endüstrisinin acımasızlığıyla karşı karşıya kalmış ve yenik bir şekilde yaşamını sistemin boyunduruğu altında devam ettirmiştir. Adorno, sisteme boyun eğen bu bireylerin, toplama kamplarındaki o vahşetin izlerini taşıdığını düşünür. Yani birey Auschwitz'teki gibi sorgulamadan üstünlük taslayanlara hizmet

¹⁵² Adorno, *Minima Moralia*, s. 47.

¹⁵³ Adorno, *Metafizik Kavram ve Sorunlar*, s.90.

etmektedir. Dolayısıyla Auschwitz'in lekelerini üzerinde taşıyan modern dünya insanı bir türlü doğru yaşama ulaşamamaktadır. Çünkü bireyin düşünceleri, istekleri değersizleşmiştir. Bir alışkanlık halini alan bu durum birey için önemsizdir artık. Sorgusuz sualsiz her şeyi kabul eder, çünkü kültür onlar için doyumsuzdur. Kültüre doymanın mümkün olmadığını belirten Adorno, teknolojinin de ileriye taşınmasıyla;

Her program sonuna dek izlenecek, bütün çok-satarlar, her film daha Odean galasında izlenecektir. Ayrımsızca tüketilen metaların bolluğu büsbütün zararlı ve yıkıcı bir boyuta ulaşmıştır bugün. Kişinin kendi yolunu bulmasını imkânsızlaştırmaktadır; ve tıpkı devasa bir markette kendine kılavuz arayan adam gibi, mallar arasına sıkışmış nüfus da liderini beklemektedir.¹⁵⁴

Ne var ki değerlerini kolayca unutabilen toplum, teknoloji bağımlısı olup sistemi ideolojisinin yaygınlaşmasına istemeyerek katkı sağlamıştır. Bu yüzden toplumlar arasında sürekli bir gerileme mevcuttur. Yani birey bu ideolojinin yaygınlaşmasına bilinçsiz bir şekilde yardım ederken kültür endüstrisinin her ürününü satın alıp, tüketim anlamında bir süreklilik sağlayarak bu ideolojinin baskıcı kurallarını da içselleştirmiştir.

Bir gösteriden ibaret olan kültür endüstrisi birey ve sistem arasındaki ilişkinin sistem baskısıyla yürütülmesini ve bireyin tamamen arka planda tutulmasını amaçlamıştır. Kültür endüstrisinin hâkim olduğu sistem bu amaca ulaşarak görünürde değerli saydığı bireyi gerçekte bir meta gibi alınıp satılır hale getirmiştir. Bir hegemonya ile sürüp giden modern dünya hayatı, güçlünün, zayıf olan kesim üzerindeki egemenliğinin, ahlaki ve doğru bir yaşamın varlığıyla son bulabileceği açıktır. Ancak nesnel bir zorunluluk içeren kapitalist sistem, doğru ve ahlaki bir yaşam için tehdit edici bir unsurdur. Çünkü toplum büyük bir kitle haline gelmiştir ve kendilerini cezbeden her değişime körü körüne kapılmaktadırlar. Bu yüzden zoraki sistem, dünyayı yok oluşa sürüklemiştir denilebilir. Birer kurban olarak

¹⁵⁴ Adorno, *Minima Moralia*, s.124.

görülen bireyler ise bu sisteme karşı sergiledikleri direnişlerden vazgeçip meta olmaya devam etmişlerdir.¹⁵⁵

Zoraki bir egemenliğin mevcut olduğu dünyada bireyler her zaman makinenin bir çarkı konumunda yer almıştır. Sistemin egemenliği altına aldığı bilinçler köle olduklarını kabullenip, sistemi işleyenleri de efendi konumuna getirmiştir. Adorno, bu durumun gerçekleşmesinde yine en büyük rolü toplumun üstlendiğini düşünür. Bu doğru bir tespittir, çünkü bilinçsizce davranan birey hiçbir zaman hegemonyadan kurtulmak için çabalamamıştır. Bunun nedeninin ise beslediği ve sürekli her yeni olayla tazelediği korku duygusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında kültür endüstrisi, her söylemini kural haline getirerek nazik bir şekilde topluma sunarken bu davranışının arkasındaki zorakılığı de hissettirir.¹⁵⁶

Kültür endüstrisinin incelikle yürüttüğü bu sistemin dışına çıkmaya cesaret eden birey, acı bir şekilde toplum dışına itilmektedir. Öyle ki mevcut ortamda doğru ve ahlaki kalabilmek oldukça meşakkatlidir. Dolayısıyla sistemin kontrolünde olan nesneleşmiş bireyler Adorno için sistemin bütünü içerisinde küçük parçacıklar olup yok olmaya mahkûm edilmişlerdir. Frankfurt Okulu'nun eleştirilerinin odağında olan modern dünya, ahlaki öğretilerin yeniden canlanmasının önündeki büyük engel olup kitle iletişim araçlarıyla daha da pekiştirilme imkânı bulmuştur. Bu yüzden ki Adorno'nun modern dünyada en çok eleştirilmesi gerektiğini düşündüğü nokta teknolojinin ahlaki öğretileri göz ardı ederek hızlı bir şekilde gelişim göstermesidir. Sistem ideolojisini yaymakta olan radyo, sinema, televizyon gibi iletişim araçları sanat alanındaki değerini kaybetmiş durumdadır. Onun için bu iletişim araçları artık sanat dışında ele alınmalıdır.¹⁵⁷

Bunun yanı sıra Adorno, *Minima Moralia* eserinde insan yaşamının bir atomlaşmadan ibaret olduğunu belirtirken, insanın kendi içindeki bir hesaplaşmayla

¹⁵⁵ Ülhak Çimen, *Opus Uluslararası Toplum Araştırmalar Dergisi*, Sayı:29, Cilt:16, Eylül 2020.

¹⁵⁶ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.49-50.

¹⁵⁷ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.163.

baş başa kaldığını ve sistemin dayatmalarına karşı özgürlüğünü kendi başına kısıtladığını da belirtir.¹⁵⁸ Düşünüre göre birey, dört duvar arasında kalmış boş zamanında bile sistemin buyruklarına uygun eylemlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla bireye biçilen roller arasında boş vakitlerinde de sisteme hizmet etme zorunluluğu olduğu ve bu zorunlu eylemi yerine getirmemenin sonucunda sistemin dışına atılma durumunun varlığından da söz edilebilir. Böylece zorbalığın olduğu toplumlarda özgürlüğü kısıtlanmış ve atomize edilmiş bireyler, kültür endüstrisinin azizliğine uğramıştır. Kültür endüstrisinin uydurması olan ahlak, doğru yaşam, sanat ve kültürel değerler gibi safsatalar insan ilişkilerinde büyük tutarsızlıklara yol açmıştır. Toplumsal ilişkileri düzenleyen kitle kültürü Adorno için etkisini gitgide arttırmıştır. Dolayısıyla özgürlük, doğru yaşam, sanat gibi olgular askıya alınmış yerini uydurmalı bir kültür ve çıkar amaçlı ahlaki normlar almıştır. Adorno, modern dünya insanını, beyni yıkanmış bireyler olarak hiçbir eylemi kendi başına gerçekleştirememekte olan efsunlanmış bir varlık olarak görmektedir.¹⁵⁹ Tikel varlık olarak tahakküm süreci içerisinde mahkûm edilen birey dışarıdan dayatılan bir takım yaptırımlara boyun eğmek zorunda bırakılmıştır. Adorno, eleştirel bir bakış açısıyla modern dünyayı değerlendirirken tikel bireyin bu mahkûmiyete karşı çıkarak bütün çözülmemişlikleri göz ardı etmemesi gerektiğini ve tahakkümcü sisteme karşı içine kapanmaması gerektiği fikrini paylaşmaktadır.

Tikel birey kendisi ve genel arasındaki farkın üzerine düşünmeli, bu farkın üzerini dışlanma korkusuyla kapatmamalıdır. Bu yüzden eleştirel teorisyenler, bireyin düşüncelerini, acılarını görmezden gelen tahakkümcü sistemi kültür endüstrisinin desteğiyle de yaşamı çekilmez bir alana çevirdiğini düşünürler. Gerçek anlamda yaşam artık çekilmez bir hâl almıştır. Savundukları düşünceler ve ideolojileri yüzünden toplum dışına itilmeler tikel için de dört duvar arasına bir sıkıştırılmaydı. Adorno, düşünmenin dahi yasaklandığı böylesi kasvetli bir ortamda

¹⁵⁸ Adorno, *Minima Moralia*, s.79.

¹⁵⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.315.

düşünmek için çabalayan bireylerin olmamasından yakınmaktadır. En büyük eleştiri konusu olan kültür endüstrisi, bireyin düşünmesini dolaylı bir şekilde engellemeye çalışır. Daha önce de değinildiği gibi kültür endüstrisinin ürünleri toplumu cezp eder bir niteliktedir.

Teknolojinin ileriye taşınmasıyla birbirinden farklı iletişim araçları sunan kültür endüstrisi eğlence alanında daha fazla ürün ortaya koyarak bireyin ilgisini üzerine çekmeyi başaramıştır. Bu yoğun ilgi sebebiyle bireyler sunulan ürünleri arka planında ne gibi kurnazlıkların olduğunu sorgulamadan sürekli tüketim yoluna gitmişlerdir. Kültür endüstrisinin araç olarak kullanmış olduğu bu yöntemler kültürü alçaltarak eğlenceyi zorla entelektüelleştirmişlerdir.¹⁶⁰ Adorno ve Horkheimer bireyin içselleştirmiş olduğu radyo, sinema gibi eğlence araçlarına sonsuz bir güven duyduğunu ve bu araçlar sayesinde yaşamın daha iyi olabileceğine sistem tarafından inandırıldıklarını düşünürler. Aynı zamanda onlar için bu eğlence unsurları insanların gerçek duygularından kopmasına sebep olmuştur.¹⁶¹

Bu yüzden tüketici konumunda olan birey kendi isteklerine değil kültür endüstrisinin isteklerini önemli bulur. Sanat adı altında toplanan eğlence alanları sanatın amacını da unutturur seviyeye getirmiştir. Dolayısıyla eleştirel teorisyenler, bu utanç verici ortamda ahlaklı kalabilmenin bireyin kültür endüstrisine duyduğu güvenin sarsılması ve öz düşüncenin canlanmasıyla mümkün olabileceğini vurgularlar. Aksi takdirde kültür endüstrisinin ürünlerine taparak hemfikir olan toplumun ideolojilerini yıkmak güç olacaktır. Yani birey kaldığı yerden devam ederek sistemin kölesi olmayı göze alır. Adorno'nun dediği gibi eğlenmek düşünmemenin somut bir göstergesidir. "Eğlenmek her zaman bir şeyi düşünmemek, gösterildiği yerde bile acıyı unutmak demektir."¹⁶² Bu durumu bir acizlik olarak öne süren Adorno, bireyin direniş düşüncesinden sürekli kaçma isteğinin olduğunu düşünür. Birey, sistemin kurallarına karşılık olarak herhangi bir direniş ediminde

¹⁶⁰ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.191.

¹⁶¹ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.192.

¹⁶² Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.193.

bulunmamakta ve kültür endüstrisinin ürünlerini özgürleşme adına sunulan ürünler olduğunu sanmaktadırlar. Hâl böyle iken sistemin ideolojisini içselleştiren birey, kurmaca vaatlerin farkına vardığında her şey çok daha zorlaşacaktır.

“Kültür endüstrisi hain bir biçimde insanı bir tür varlığı olarak gerçekleştirir. Herkes bir başkasının yerine geçebilecekleriyle vardır; herkes yedektir ya da yalnızca türün bir örneği. Birey olarak herkesin yeri kesinlikle doldurulabilir.”¹⁶³ *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde alıntılanan bu pasaja bakıldığında bireyin sistem için ne kadar değersiz bir varlık olduğu ve değersiz olduğu için her yaptırımında araç olarak kullanıldığı görülmektedir. İnandırıldıkları ideolojinin zamanı geldiğinde değişimlere uğrayacağını farkında olmayan metalar, salt bir hiçliktir.¹⁶⁴ Bununla birlikte Adorno kültür endüstrisinin de bir sonunun olabileceğini kitlelere anlatmaya çalışmaktadır. Yani kültür endüstrisinin topluma sunduğu vaatlerin de bir sonu vardır. O son geldiğinde içselleştirilen ideolojiler de anlamını yitirecektir.

Bir döngü halinde ilerleyen kültür endüstrisinin araçları, her zaman aynı şeyleri tekrarlayıp topluma sunarken toplumun bir gün bu aynılıktan sıkılabileceğini hesaba katmamıştır. Sistemin mahkûm ettiği bireyler, yaşam standartları birbirinden farklı olan tekiller olup sisteme duydukları inanç seviyesine göre sistem tarafından yaşamları yeniden üretilir. İşçi sınıfları daha çok çalışıp daha az değer gören sınıftır. Emeğinde sömürüldüğü bu dönemde kültür endüstrisinin ürettiği her ürünü satın alamayan bu sınıf, yaşamı boyunca iktidara hizmet etmek ve yaranmak için vardır. Yöneticiler tarafından işe yaramaz sınıf olarak görülen yoksul kesim, zamanı geldiğinde yok edilmeye çalışılırlar.¹⁶⁵ Bu sebeple Adorno, kitle kültürünün üretmiş olduğu ahlak ilkelerinin hiçbir toplum modeli dikkate alınmaksızın oluşturulduğunu, çıkar amaçlı olup insanların sömürüldüğünü her defasında dile getirmektedir. Kültür endüstrisinin sözde ahlak kuralları çerçevesinde acımasız yaşamın nasıl sürdürülmesi

¹⁶³ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.194.

¹⁶⁴ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.194.

¹⁶⁵ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.200.

gerektiğini insan bilincine yerleştirir.¹⁶⁶ Neticede kültür endüstrisinin incelikle işlemiş olduğu bu plânın dışına çıkamayan birey, umutsuz bireyler olarak yaşamına devam eder. “Toplum umutsuz insanlardan oluşur, bu yüzden çetecilere av olurlar”¹⁶⁷ Ne var ki burjuva, insan hayatını bir noktada sabitleştirerek herkesten ve her şeyden kopuk bir yaşama dönüştürür. Bunun sebebini de Adorno, insanların umutsuzluğu içselleştirmesinde ve bu yüzden sistem tarafından her seferinde yeniden üretilmesinde bulur. Oysaki Adorno için umut hâlâ vardır ve bireyin bu umuda ulaşabilmesi için bir çaba sarf etmesi de önemlidir.

Sonuç olarak yirminci yüzyılın önemli ahlak felsefecilerinden olan Adorno, dönemin tehdit edici unsurlarının ahlaki bir hayatın oluşumunu engellediğini ve ahlaki sorunların asıl olarak bireyin bu tehdit edici unsurlar karşısındaki tutumundan doğduğunu dile getirmektedir. Yani kültür endüstrisinin insan hayatı üzerindeki etkisi ile doğru ve ahlaki bir yaşamın sağlanma oranı oldukça düşüktür. Adorno, bireyin kültür endüstrisine karşı duyduğu derin ilginin doğru bir yaşam için engel teşkil ettiğini belirtirken ayrıca bireyin de yanılabilirliğinin farkına varmadıkça ahlaki yaşamın elde edilebilmesindeki zorlukları eserlerinde sık sık dile getirmektedir. Frankfurt Okulu temsilcileri için birey bir direniş ediminde bulunmadıkça kültür endüstrisinin toplumun isteklerini bastırmasıyla daha çok başarı elde edebileceğini düşünmektedirler.

Bunun yanı sıra Adorno, yaşanan değişimler neticesinde ahlaki buyrukların rasyonelliğini yitirerek baskıcı ve çıkar amaçlı temellere indirgendiğini düşünür. Ahlak felsefesi Adorno için teorik bir disiplin olup değişimlere karşı dinamik bir yapıya sahiptir. Ancak modern dünyada ahlak ilkesinin sömürülmesiyle bireyde vicdan otoritesinin de gittikçe kaybolduğu görülmektedir. Yani Adorno’ya göre insanın özgürlüğüyle birlikte vicdanları da ellerinden alınmıştır. Adorno mevcut ahlak kurallarının olması gerekeni yansıtan yasalar olmadığı konusunda sıkça

¹⁶⁶ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.203.

¹⁶⁷ Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.204.

eleştirilerde bulunduğundan dolayı siyasi anlamda sistem tarafından dışlanmak durumunda kalmıştır. Adorno, sürgün olarak gittiği her ülkede ahlak felsefesinin değer görmediği ve ahlak sorunlarının gittikçe arttığını ve hiçbir şekilde çözüm yoluna gidilmediğini görmüştür. Aydınlanmayla birlikte kültürün yozlaşması beraberinde yaşam standartlarının tümünü temelden değişimi zorunlu kılmıştır. Değişen kültürle birlikte doğru ve ahlaki yaşamın imkânı konusunda negatif düşünen Adorno, insanların çabası sonucunda nesnellikten kurtulup öznelliğini elde edebileceği ve sisteme boyun eğmeyerek kendi yaşamını yeniden ahlaklı kılabilmeyen yolu olarak sanatı önermektedir. Adorno, Auschwitz'in derin etkileri üzerinde kurulmuş olan bu yanlış yaşamdan kurtulabilmenin ve doğru yaşama ulaşmanın tek yolu olarak sanatı görmektedir.

3.2.1. Sanat

Kültürel biçimlerin metalaştığını her eserinde belirten Adorno, kapitalizmin kültür endüstrisine bağlı olarak ilerlemesini ve bu doğrultuda öznelliğin kaybolmasını eleştirel bir dille ele alır. Öznelliğini ve özgürlüğünü kaybeden birey 20. yüzyılda ağır felaketlerle karşı karşıya kalarak iktidarın yönetimi altına girmeyi istemeyerek de olsa kabul etmiştir. Adorno, Auschwitz olayı sırasında yaşanan vahşetleri insanlık dışı olarak ele alır ve bu olaya şahit olup suskunluklarını bozmayan insanların da vahşetin tetikleyicileri olduğunu savunur. Düşünüre göre var olan bütün kültürel değerler, sanat, edebiyat ve ahlaki alana dair her şey bu suskunluk yüzünden kökten değişim göstermiştir. Toplumsal gerçeklik diye bir durum söz konusu olmayıp genel ve tikel arasında sahte bir özdeşlik baş göstermiştir.

Aydınlanma döneminde kültür endüstrisinin zirveye ulaşmasıyla sanat, felsefe, ahlak ve kültür gibi birçok alanda ciddi değişimlerin olduğu gözlemlenmiştir. Kültür endüstrisi etkisi altına aldığı bu alanlarla iç içe geçmiş, toplumsal alanların yönetimini de eline almıştır. Kültür endüstrisi ile sanat arasında sahte bir ilişki olup bir estetik algı olarak sanatın metalaşmasına kadar devam etmiştir. Adorno,

fetişleşmiş bir dünyada kültürel değişimler sonucunda kültür ve ahlak arasındaki uyumsuzluğa yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin gelmiş olduğu son nokta yirminci yüzyıl toplumu için negatif bir durum teşkil etmektedir. Bu sebeple ahlak felsefesinin sorunları üzerinde duran Adorno, nesnelere bakış açısını eleştirel bir tarzda ortaya koyarak kültür endüstrisinin sanat üzerindeki egemenliğiyle sanatın konusu olan nesnelerin de insanlar gibi metalaştığını düşünür.

Nazi yıkımlarının büyük göstergesi olan Auschwitz olayı sonrasında Adorno, sanatın artık hiçbir şekilde zevk vermediğini ve bireye dair iyinin istenebileceği herhangi bir alanın varlığından bahsetmenin öneminin kalmadığını dile getirir. Bu yüzden düşünür için “Auschwitz’ten sonra şiir yazmak barbarcadır.”¹⁶⁸ Adorno’nun barbarlık olarak gördüğü sanatın acı gerçekler, gaz odaları ve ölüm kampları yüzünden hiçbir anlamı kalmamıştır. Onun için sanat dilsizleşmelidir. Auschwitz’ten sonra şiir yazarlar, en az Naziler kadar suçludurlar. Çünkü çektirilen işkenceleri ve acı ölümleri yaşanmamış gibi gösterirler. Fakat Adorno’nun sanata dair bu düşünceleri daha sonrasında değişkenlik göstererek sanatın tüm olumsuzlukları dile getirmede önemli etkisinin olduğunu ifade eder. Auschwitz’ten sonra sanatın eğlendirici bir yanının olmadığını düşünen Adorno, düşüncesinin yanlışlığını; “İşkence görenlerin ne kadar haykırma hakkı varsa daimi ıstırap içinde olanların da o kadar ifade hakkı vardır: Auschwitz’ten sonra şiir yazılamayacağı sözü bu nedenle yanlış olmuş olabilir.”¹⁶⁹ sözleriyle düzeltir. Sanat tarihsel gerçekliğin tek tanığıdır. O halde denilebilir ki Adorno’ya göre sanatın barbarlık olduğunu düşünmek sisteme karşı yenik düşmektir. Bu yüzden bireyin özgürlüğünü yeniden kazanabilmesinin yolu sanata sıkı sıkıya bağlanmaktan geçer.

Auschwitz sonrasında olumsuz anlamda yaşanan gelişmelerin her bakımdan sefil bir dünyanın habercisi olduğunu, etki etmiş olduğu toplumsal alanlara bakıldığında anlaşılmaktadır. Adorno, bu sefil yaşamdan kurtulmanın yolu olarak

¹⁶⁸ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, s.266.

¹⁶⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.358.

insanların sanat alanında yetkin ürünler ortaya koyarak kendilerini özgür bir şekilde sanat eserlerinde ifade edebileceklerini düşünmektedir. Başka bir ifadeyle Adorno acı, yıkım ve savaşın hâkim olduğu bu dönemde bireyin bir kaçış yolu aramakta olduğunu ve bu yolun da öznenin yeniden kazanılmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktadır. İnsanların içkin bir şekilde varlığını sürdürebilmeleri için öznellik kavramına vurgu yapan düşünür, bireyin özgür bir şekilde savaşa ve şiddete karşı ütöpik tarzdaki sanat yapıtlarını ortaya koymalarıyla iktidara karşı bir başkaldırı süreci başlatabileceklerini belirtir. Yani tüm bu ahlaksızlığa karşı öznellik olarak üretilen sanat, kapitalizmin sarsıcı gücüne karşı koyabilecek bir nitelik taşımaktadır.

Adorno'nun özgürlük düşüncesiyle bir kurtuluş yolu olarak sunduğu modern sanatın tüm hakikatleri dile getirebileceği fikri daha iyi bir dünya projesi üzerine kurulmuştur.¹⁷⁰ Modern sanatın kültür endüstrisinin önüne geçilebileceğini düşünen Adorno, özgür bir şekilde tüm yaşanmışlıkları gelecek toplumlara aktarılmasında da önemli bir etken olduğunu düşünür. Bu sebeple Adorno sanatın, kültür endüstrisi gibi özdeşliğin değil de özdeş olmayanın vurgusunu yaptığını ileri sürer. Kültür endüstrisinin etkisiyle kendisine yabancılaşan modern dünya toplumu iktidarın eli altında hapis hayatı yaşayarak doğru ve ahlaki bir hayattan uzaklaşmış, özgürlüğünü tamamen iktidarın yönetimine teslim etmiştir. Adorno düşüncesinde büyük bir sorun olan özgürlük düşüncesinin yeniden canlanması yetkin sanat eserlerinin üretilmesiyle mümkün olabilecektir. Ancak tüm bunların gerçekleşmesi için daha önce sözü geçen aklın araçsallaşmasındaki etkileri yok edilmeli ve doğa ile insan aklı arasındaki sahte ilişkinin bertaraf olması ön koşuldur.

Aklın ve bireye ait tüm yetkelerin araçsallaşması dünyanın daha da çekilmez bir hale bürünmesi özgürlüğün hedeflendiği düşüncelere de perde düşürmektedir. Yani Adorno için öncelikle araçsallaşmış aklın etkilerinin yok edilmesi ve bu doğrultuda özgürlüğün canlanması için hüküm süren iktidara yönelik protestoların

¹⁷⁰ Özcan Yılmaz Sütçü, *Adorno'nu Felsefesinde Özgürlük İdesi Olarak Sanat*, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2015 Güz, Sayı:20, s.271-288.

artması hedeflenmektedir. Her şeyin kontrol edilebilen ve sürecin bir parçası kılınabilen bu dönemde doğanın yıkımı, politik tiranlığın kendini göstermesi ve benliğin yıkılması söz konusu olmuştur. Benliğin yıkılmasıyla kastedilen şey mutluluk inancının ve özgürlük hayalinin bir yıkımı şeklindedir. Bu gibi durumlara sebep olan araçsal akıl, araçsallık özelliğini bir an önce terk etmeli ve kendisine özdeş kıldığı şeylerden kurtuluş yolu olarak sunulan sanat için uzaklaşmalıdır. Çünkü tekniğin ve üretimin araçsal akıl yüzünden toplumsal olana müdahale etmesi öznenin kendisini göstermesinin önüne geçmektedir.

Auschwitz ile birlikte bir tüketim alanı olarak tanımlanan kültür endüstrisi, tikelliği yok ederek tikelin cevherlerini dışa vurmasını engellemektedir. Kültür endüstrisi öznenin üreteceği yeniliklere karşı kapalı bir kutu gibidir. Çünkü bu sistem her yeniliğin kendi süzgecinden geçirmek ve amacına uygun olup olmadığı şeklinde ölçümler yapar. Görünen o ki bireysel var oluş sistem içerisinde kendini gösterme hakkına sahip değildir. Dolayısıyla bu monotonluğun eleştirilmesi gerektiğini düşünen Adorno, kitleselleşmenin devamlı olarak yıkımları meydana getirmesinden dolayı bir özgürlük alanının oluşturulması gerektiğini düşünürken modern sanatla yakından ilgilenme gereği duymuştur. Bunun yanı sıra Adorno, modern dünyada metalaşan insan ve nesne gibi varlıkların yanında sanatın da olabildiğince kültür endüstrisine kapıldığını ifade eder.

Tahakküm altına alınan dünyada, sanat yapıtlarının tüketiciye sunulması ve tüketiciler tarafından sürekli aynı tarzda üretilmesi, sanatın araçsal akılların ürünü olduğunu gösterir. Sanatın varlığı, sistemin kölesi olan bireylerin değer verdiği ölçüde değerlidir. Yani toplumsal olarak sanat yapıtlarına biçilen değer, sanatın üretildiği ortamdaki atmosfere bağlıdır. Eğer özgür bir ortam ise o sanat eseri birey için oldukça değerlidir. Ancak bu sanat eseri her şeyin bir sistem tarafından yürütüldüğü, özgürlük idesinin söz konusu bile olmadığı bir ortamdaysa insanlar gibi o sanat eseri de yok edilebilir ya da yenilenebilir bir numune niteliğindedir. Adorno'nun içinde bulunduğu toplumda da sanata bir meta göz ile bakılmaktaydı;

Sanat bir meta türüdür, yani tüketime uygun biçimde hazırlanmış, kayda alınmış, endüstri üretimine uyarlanmış, pazarlanabilir ve değiştirilebilir bir üründür. Satılmak için var olan, fakat satılık olmayan bir meta türü olan sanat için ticaret bir amaç olmaktan çıkıp tek ilke haline geldiği zaman, sanat bütünüyle ikiyüzlü bir biçimde satılamaz olur.¹⁷¹

Bu açıdan denilebilir ki geç kapitalist dönemde sanat yapıtları meta niteliğinde olup değeri düşük ve yüksek sanat olarak sınıflandırılmıştır. Adorno, değer biçilen bu tür durumlarda kültür endüstrisinin insanları dolandırdığını düşünmektedir. Bu yüzden düşünöre göre her bir sanat yapıtının paha biçilmez değeri vardır. Çünkü sanat, tarihsel gerçekliği hiçbir baskı altında kalmadan özgür bir şekilde topluma aktarır. Yaşanan akıl almaz işkenceleri, gaz odaları, ölüm kampları o sanat eserine yansıtılır.

Adorno'ya göre sanat meta haline geldiğinde birey gibi kendisini tamamen sistemin tahakkümüne teslim etmez. Kültür endüstrisinin şatafatlı vaatlerinden etkilenmiş olabilir ancak bütünüyle bağımlı olmamıştır.¹⁷² Özdeşlik mantığını reddeden sanat, değişim değeri olan diğer ürünler gibi seri üretim halinde olup insanlara tekrar tekrar sunulmaz. Başka bir ifadeyle sanat, özgürlüğü temsil eden ve özgürlüğü kurtuluş yolu olarak gören, hiçbir tahakküme tabi olmayan özerk bir alandır. Adorno, bir umut olarak gördüğü sanatı şeyleşmeye karşı bir direnç edimi olarak görür. Sanat tümele dâhil olmadan bağımsızlığını sağlayabilecek ve insanları yeni felaketlerden koruyabilecek tek alandır. Kapitalist dünya koşulunda özerkliğini koruyarak ilerleyen sanat eserleri sistemin eksikliklerini, umutvari vaatlerinin yanlışlığını ortaya koyabilen bir alan olarak bireyin duygularını apaçık ortaya koymaya çalışır. Öyle ki Adorno, sanatın diyalektik bir süreç içerisinde bireyin özgürlüğünü dışa vurma edimiyle hareket ettiğini düşünür. Yani ona göre sanat özgürlük idesini içerisinde barındırır.¹⁷³ Sanat, dış etkenlere karşı direnç göstererek özgür bir şekilde özdeş olmayanı üretmektir.

¹⁷¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.96-97.

¹⁷² Özcan Y. Sütçü, *Adorno'nu Felsefesinde Özgürlük İdesi Olarak Sanat*, s.277.

¹⁷³ Theodor W. Adorno -E. Bloch-G. Lukacs- B. Brecht- W. Benjamin, *Estetik Ve Politika*, Çev. Ünsal Oskay, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004, s.250.

Adorno, 1936 yılında Walter Benjamin'e yazdığı mektubunda sanat konusunda Benjamin ile aynı fikirleri paylaştığını yani sanatın bilinçli olarak üretilebilen ve özgürlük idesi bağlamında konumlandığını ifade eder.¹⁷⁴ Bunun yanı sıra sanat kültürünün eskisi gibi kutsal sayılmadığının, yeterince değer görmediğinin sebebini de teknik üretimin seri olarak devam etmesinde görmektedir. Her şeyin değişim değerine sahip olduğu bir dünyada Adorno için sanat, şeyleşmeye karşı direnç sağlayarak özerk bir yapıya bürünür. Dolayısıyla kültür endüstrisinin her haline eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan sanat eserleri bireyselliğe önem vererek tarihsel gerçekliği özgür bir şekilde yansıtır ve duyuşsal olanı korumayı amaç edinir. Başka bir ifadeyle sanat tümel ile tikel arasındaki ilişkinin diyalektik bir uzlaşımıdır. Bu açıdan bakıldığında Adorno için sanat eserleri özgürlüğü belirleyici etken olarak içselleştirdiğinde modern dünyanın araçsallaştırdığı aklın da çözümlenişini sağlar. Adorno'nun düşüncesinde sanatın modern dünyaya karşı oluşu, mevcut yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik olup, tümelden çok tikelin refahının sağlanması amaçlanmaktadır. Nitekim sanat eserleri Adorno'nun modern dünyayı eleştirirken yöntem olarak kullandığı negatif diyalektik gibi özdeş olmayan üzerine yoğunlaşmaktadır. Yani kültür endüstrisinin yapmaya çalıştığı özdeşleştirme çabalarına karşın toplumda özdeş olmayı başka bir ifadeyle bireysel özelliklere vurgu yaparak ilerlemeyi tercih etmektedir. Adorno için sanat eserlerinin en belirgin özelliği özdeş olmayı araçsal aklı dışta bırakarak sağlamasıdır. Negatif diyalektik gibi olumsuzlama anlamı taşıyan sanat da tahakkümcü sistem içerisinde nesne ve özne arasındaki ilişkiyi yeniden biçimlendirme fikrini benimser. Bu durumda sanat için, modern dünyadaki yıkıcı ilişkilerin özgürlüğü kısıtlama yolundaki düşünceleri çürütülerek tahakkümü ortadan kaldıracabilecek bir güce sahip olduğu söylenebilir.

Adorno sanat ürünlerinin, tahakkümcü bir sistem içerisinde bireye bir özgürlüğünün olduğunu hissettirmesinin bireyin bütün içerisinde kendisini ayırt etme görevini üstlendiğini düşünür. Sanat yapıtlarını üretebilen her birey, kültür

¹⁷⁴ Theodor W. Adorno -E. Bloch-G. Lukacs- B. Brecht- W. Benjamin, *Estetik Ve Politika*, s.251.

endüstrisine ait her ürünün birer meta haline dönüştüğü bilincini elde etme imkânı bulur. Yani sunulan tüm vaatlerin sahteliğinin farkına varır. Bunun yanı sıra sanatı bir başkaldırı ve protesto olarak gören Adorno, sanatın aynı zamanda bireyin bulunduğu toplum içerisinde nesnelerle uzlaşımını sağladığını da ifade eder.

Adorno'nun sanat eserlerine karşı duyduğu yakın bağlılık, dönemin acı yaşanmışlıklarına rağmen toplumu bekleyen umuda ulaşabilme çabasıdır. Zaman zaman eleştirilerinin odağında olan ve aynı zamanda bir kurtuluş yolu olarak Adorno'nun düşüncesinde yer edinen sanat kavramı onun için bireyin karşısına çıktığında kendisini o yapıtta görebilme eğilimi taşımaktadır. O halde Adorno'nun sanata yönelik fikirlerine bakıldığında birey ve nesne arasındaki uzlaşmanın sanat adına önemli bir işlevsellik kazandığı söylenebilir.

Modern dünyanın modern sanatı, Adorno'nun düşüncesinde kendisini dış etkilere karşı kapatmış ve bireyin özgürlüğünü elde edebilme amacıyla hareket etmektedir. Özgürlük, sanat yapıtlarının temel amacı olup kültür endüstrisinin de ilerlemesinin önündeki büyük engeldir. Bu açıdan özgürlük kavramı sanattaki özdeş olmayana benimseme yöntemi çerçevesinde varlığını sürdürebilmektedir. Kültür endüstrisinin hüküm sürdüğü dönemde sanatın özgürlüğü içselleştirmesi olumsuzlayıcı bir eylem ile kültür endüstrisi ürünlerinin daha az alınıp satılmasına büyük katkı sağlamıştır. Özdeş olmayana yönelen büyük sanat eserleri Adorno'ya göre daha iyi ve özgür bir toplumun oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir. Bu sebeple Adorno, Benjamin'e yazdığı mektupta modern dünyanın bireye aşlamış olduğu korkulardan korkulmaması gerektiğini ve özgür bir şekilde sanat yapıtlarını ortaya koyma cesaretinin önemini vurgulamaktadır.¹⁷⁵

Sanat eserlerinin, kültür endüstrisinin aksine özdeş olmayana vurgu yapması onun özgürlüğün somut hali olduğunu da gösterir. Yani “Yönetilen dünya sığınacak köşelerin kalmadığı bir dünya olabilir, yine de kavrayışlı kişilerin yardımıyla, salt

¹⁷⁵ Theodor W. Adorno -E. Bloch-G. Lukacs- B. Brecht- W. Benjamin, *Estetik Ve Politika*, s.259.

toplumsal seçilimin kör ve bilinçsiz sürecin yok ettiği özgürlük merkezlerini yaratabilecek bir dünyadır.”¹⁷⁶ Bu sebeple denilebilir ki Adorno, özgürlük idesinin yaratılmasını ve umudun varlığının sürdürülmesini yine insan aklının özgürleşmesinde bulur. Bunun yanı sıra Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar* eserinde modern dünya süreci içerisinde bireyin birer nesne durumuna getirildiklerini, aklın donukluk durumundan kurtularak fark edebilecekleri güce sahip olduklarını ve bu durumun değişim süreçlerinin yine bireyin elinde olduğunu ifade eder.¹⁷⁷ Kapitalist sistem içerisinde her şeyin denetimini elinde tutan kültür endüstrisi etki bakımından ne kadar güçlü olsa da Adorno için bir gün bu durum sanat sayesinde son bulacaktır. Yani bireyin sanata yönelmesiyle etkisi altında olduğu kültür endüstrisinden peyderpey uzaklaşacaktır. Yeni bir düzen için büyük bir umut taşıyan sanat, olumsuzlama yöntemiyle insan bilincini de yeniden üretecektir. Bu sebeple estetik akla önem vererek özgürlüğün kazanılmasını hedef alan Adorno, sanatın kültür endüstrisinden daha etkili olduğunu belirtir.¹⁷⁸ Kültür endüstrisinin umuda yer vermeyen vaatlerine karşılık “Sanat, hakikat olma yalanından kurtarılmış sihirdir.”¹⁷⁹ Bu sebeple denilebilir ki sanat eserleri büyük yıkıntıların, tarifi olmayan acıların ve ölüm kamplarının dile getirilemeyenlerini sessiz bir şekilde gelecek toplumlara aktarılma biçimidir. Adorno’nun yanı sıra Marcus da sanatı, bir başkaldırı ve kültür endüstrisinin her biçimine karşı büyük bir reddediş olarak tanımlar.¹⁸⁰

Adorno için dile gelmeyenlerin dile getirildiği büyük sanat eserleri kültür endüstrisine karşı direnç ediminde bulunarak araçsal akla dahil olmadığı için umudun somut hali olarak insanların karşısına çıkar. Ahlak, ekonomi, siyaset ve kültür gibi alanların kültür endüstrisinin tahakkümü altında olması yanlış yaşamın devam ettirilmesindeki büyük sebepler iken sanat, umudun modern yaşam içerisinde yeniden yeşermesinin tek ve biricik etkenidir. Adorno için böyle bir ortamda sanat

¹⁷⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.149.

¹⁷⁷ Adorno, *Eleştiri: Toplum Üzerine Yazılar*, s.82.

¹⁷⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, s.358.

¹⁷⁹ Adorno, *Minima Moralia*, s.232.

¹⁸⁰ Marcus, *Tek Boyutlu İnsan*, s.58.

bir yönüyle metalaşmış olsa bile tamamıyla araçsal akla teslim olmamıştır. Bu sebeple Adorno, *Baskı Altında Uzlaşma*'da;

Sanat yapıtı hem kendisini kuşatıp içine almış olan hem de sanat yapıtı tarafından kuşatılıp sanat yapıtının içine alınmış bulunan ampirik realiteye tezat oluşturacak biçimde muhaliftir. Bunun nedeni, realiteyle dolaysız olarak ilgilenen zihinsel sürelerden farklı olarak, sanat yapıtının bu realitenin herhangi bir kısmını kesinlikle ifade eder tarzda betimleyişidir.¹⁸¹

Öyle ki Adorno, kapitalist dünyada kültür endüstrisinin etkisi dışında varlığını sürdüren sanat eserlerinin tikele yönelik olup özgürlük düşüncesiyle olması gerekeni yaratmaya çalıştığını ve var olan olumsuzluklara muhalif olmadan sessiz bir şekilde daha iyi bir yaşam alanı oluşturma düşüncesine doğru gittiğini ifade eder. Onun için dile getirilemeyenin dile getirilmesi doğru ve ahlaki bir yaşamın oluşmasında tek umuttur. Bu sebeple sanat, bireye bir özgürlük alanı sağlamakla birlikte tarih boyunca yaşanmışlıklarında büyük tanığıdır.

Sonuç olarak, Aydınlanma döneminde kültür endüstrisinin tahakküm alanı, bireyin duyuşsal alanına da nüfuz ederek bireyi bir çıkmaza doğru sürüklemiştir. Bireyin dört duvar arasında kalmışlığının hissedildiği Auschwitz sonrası yaşamda, yaşananların tahayyül edilemezliği bireyi doğrudan bir umutsuzluğa ve teslimiyete mahkûm etmiştir. Auschwitz'in kasvetli havasını soluyan ve tüm acılara birebir şahit olan insan, dünyanın kökensel olarak kötü olduğu ve hiçbir şekilde rastlantısal olmadığı düşüncesine kapılır. Peki dünya gerçekten kötü müdür? Yoksa kötülüğün oluşmasını tetikleyen birtakım zorlayıcı etkenler mi vardır? Bunun sebebi olarak kültür endüstrisinin eğlence mekanizmaları ve insanların kültür endüstrisinin ideolojisini benimsemeleri olarak gösterilebilir. Tikelin tümel içerisinde kendisini kaybetmesi endüstrinin sağlamış olduğu haz ilkesiyle yakından ilgilenmesi özgürlüğünün de yıkımına yol açmıştır. Tahakkümcü sistem tarafından bireyin şahit oldukları acıların bastırılması yaşanan felaketlerin geleceğe taşınabilecek kadar önemli olmadığı düşüncesi bireye empoze edilmeye çalışılır. Ancak Adorno, geçmişe ait hiçbir acının küçümsenecek kadar önemsiz olmadığını vurgularken, bu derin

¹⁸¹ Theodor W. Adorno -E. Bloch-G. Lukacs- B. Brecht- W. Benjamin, *Estetik Ve Politika*, s.358.

izlerin gelecek toplumlara da aktarılması gerektiğini yetkin sanat eserlerinin üretilmesiyle imkân bulacağını serimler. Üretilen büyük sanat eserlerine bakıldığında geçmişin yara izlerinin taşındığı o sanat eserinde hissedilmelidir.

SONUÇ

Ahlak felsefesi üzerine yetkin eserler ortaya koyan Theodor W. Adorno, ahlak dışı eylemlerin sıkça yer aldığı İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşama dair birçok değerin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Negatif ahlakın temsilcisi olarak bilinen Adorno, Auschwitz ile birlikte insanın fiziksel ve ruhsal olarak kötücül yönden çok fazla etkilendiğini ve duyuşsal anlamda sömürüldüğünü eserlerinde dile getirmektedir. Genel olarak Adorno'nun İkinci Dünya Savaşı sonrasında yazdığı eserlerine bakıldığında acı yüklü yaşamışlıkların ve bununla birlikte bireyin yaşam alanına dair yüksek değerin olumsuz anlamda kökten bir değışime uğradığı üzerine eleştirilerin olduğu görölmektedir. Modern yaşamın ahlaki, akli ve insani değeri hiçe sayması üzerine yazılmış olan eserlerdeki eleştiriler, doğru ve ahlaklı bir yaşamı elde edebilme çabası uğruna tekrar tekrar dile getirilmektedir.

Geç kapitalist dünyada aklın araçşallaşmasıyla yanlış ve çarpıtılmış bir yaşama doğru yol alınmış ve insani olan tüm değeri yok olmaya başlamıştır. Dolayısıyla çarpıtılmış bir dünyada doğru yaşamın yaşanamayacağını ileri süren Adorno, insanlar üzerinde büyük etki yaratan kültür endüstrisinin, yaşamın tüm alanına nüfuz etmesi sonucunda kültür ve ahlak gibi yüksek değeri toplumun ortak birikimi olup olmadığı üzerine büyük tartışmaların doğmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Kültür ve ahlak gibi değeriye yönelik tartışmaların günümüzde de hâlâ devam etmesi, Adorno'nun geç kapitalist dünyaya karşı olan tavrının haklılığını göstermektedir. Adorno'ya göre kültürel ve ahlaki değeri, Auschwitz sonrasındaki yönetilen dünyada iktidar tarafından belirlenen ve topluma dayatılan sahte normlar olup toplum da uydurulan bu değeriye bağılı kalarak yanlış yaşamın devam ettirilmesindeki ısrarcı unsurlardır. Ancak kapitalist dünyanın bir parçası olan bu ısrarcı toplum değeriye belirlenmesinde hiçbir söz hakkına sahip olmayıp düşünce bakımından sürekli ertelenen bir kesimdir. Değeriye belirlenmesinde edilgen

olduğunun farkında olan birey, bile bile sistemin kölesi olmayı sürdürmektedir. Öyle ki Adorno için birey, kurgusal yaşıntının sıkı takipçisidir.

Adorno, sistem içerisinde hapis hayatı yaşayan ve süregelen bir mutsuzluk hayatı sürdüren bireylerin varlığının farkında olan bir düşünür olmakla birlikte kültür endüstrisinin, bireyin bu mutsuzluk halinden kurtulmasının önündeki büyük engel olduğunun da bilincindedir. Bu açıdan düşünüldüğünde bireyin kültür endüstrisinin uydurmalı vaatlerine taparken benliğini sistemin dışında tuttuğu ve bu sebeple metalaştığı görülmektedir. Dolayısıyla kültür endüstrisini ve buna bağlı olarak negatif anlamda gelişen dünyayı reddeden Adorno, insan zihninin engellendiği bu sistem içerisinde, özgürlüğün yeniden kazanılması adına bireye, kendisine olanak yaratması için direnç yollarını eleştirel bir dille aktarmaya çalışır.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin Aydınlanma karşıtı olmaları, Aydınlanma düşüncesinin bir mite dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Yani eleştirel teorisyenler, Aydınlanma temelli eleştirilerde bulunarak insan aklının araçsallaştığını ve bu araçsallaşma sonucunda insanın sürekli özdeş olana yönelmesiyle özgürlüğün tahakkümcü sistem tarafından kısıtlandığını belirtmektedirler. Bu teorisyenlerden biri olan Adorno da Auschwitz'in sebep olduğu çarpıtılmış yaşamda bireyin kültür endüstrisine kapılarak yaşam alanlarının kontrol edilebilirliğini sisteme teslim ettiğini düşünür. Adorno'nun savaş sırasında ve sonrasında yazdığı eserlerine bakıldığında daha çok insanın ahlaki yönü üzerinde durarak Auschwitz olayı sonrasında ahlaki değerlerin geçerliliğini sorgulamıştır. Düşünüğe göre bu dönemde doğru ve yanlış kavramları o kadar bütünleşmiştir ki bunları ayırtmak oldukça zahmetlidir. Bu sebeple Adorno'ya göre birey, yanlış bir yaşamda doğru ve yanlış ayırt edebilmelidir. Bunun yanı sıra Adorno'nun en çok eleştirilmesi gerektiğini düşündüğü konu olan radikal kötülüğün yaygınlaşması, tümel ve tikel arasındaki sahte ilişkilerin ahlaki yanılsamalarına da sebep olmuştur.

Adorno'nun dönemin ahlaki değerlerine karşı eleştirel tutumu, ahlaki değerlere atfedilen tanımlamaların her an her ortamda değişkenlik gösterebilirliğinden

kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle düşünür'e göre ahlaki normlar bulundukları ortama göre anlam kazanırlar. Dolayısıyla Adorno için yönetilen bir dünyada ahlaki edimlerin kesinliği ortadan kalkmış ve büyük bir belirsizlik içerisinde yaşamını sürdüren birey de itaatkâr olmayı süregelenleştirmiştir. Yani Adorno'nun deyişiyle birey, geç kapitalist dünyada sürekli suçluluk ağına yakalanarak bu durumu bilinçsiz bir şekilde devam ettirmektedir. Bu sebeple düşünür, pozitif ahlaki öğretileri savunan filozofları eleştirerek buna karşılık negatif kategorik buyruğu önermektedir. Çünkü ona göre kesinliğini yitiren ahlaki öğretileri, evrensel yasalar olarak topluma sunmak ve daha iyi bir yaşam için kılavuz oluşturmak ahmakça bir durumdur. Buna bağlı olarak evrensel ahlakın donuklaştırdığı tikel ve tümel arasındaki ilişki, bir süre sonra tikelin özgürlük alanına da nüfuz etmiştir. Yani burjuva ahlakının, Adorno'nun eserlerinde önem verdiği bir diğer konu öznellik alanına da olumsuz anlamda büyük bir etkide bulunması özgürlüğün bir süre askıda durmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki Adorno'nun özgürlük fikri burjuva ahlakına, Kant'ın pozitif evrensel ahlak öğretilerine karşı bir reddediştir. Ona göre özgürlük kavramı, bireyin akli ve duyusal alanı arasındaki ilişkinin birlikteliğinden doğmaktadır. Özgürlük yalnızca akılsal olan ile temellendirilmemelidir. Aksi takdirde özgürlük yalnızca kavram olarak varlığını sürdürür ve deneyimlenemez duruma gelir.

Tüm bunlara karşılık olarak Adorno'nun ahlaki anlamda topluma bir öğreti sunmadığını ve geliştirmiş olduğu negatif kategorik buyruğunun da toplama kamplarının, işkence odalarının ve metalaşmanın tekrarlanmamasına yönelik olduğunu yeniden dile getirmekte fayda vardır. Yani Adorno, dönemin mevcut durumunu olumsuzlayarak izlediği yöntemle olmaması gereken üzerinde durmaktadır. Minimal ahlakın temsilcisi olan düşünür bu yolla dönemin ağır koşulları altında hayatta kalabilmenin ve yaşanan tarihsel gerçeklerin çarpıtılmadan gelecek toplumlara aktarılması gerektiğini talep etmektedir. Bu sebeple bireyin modern dünyaya ve kültür endüstrisine karşı bir farkındalık oluşturması Adorno için hayati önem taşımaktadır.

Tarihsel gerçekiğin önemini vurgulayan Adorno'ya göre gelecek nesillerin yeni Auschwitz'lerin yaşanmaması konusunda bilinçlenmesi ancak büyük sanat eserlerinin ortaya konmasıyla imkân kazanmaktadır. Adorno, Auschwitz'in yaşandığı ilk dönemlerde sanat yapmanın acı yüklü yaşamışlıklara karşı büyük bir hakaret olarak ifade etse de daha sonraları sanatı, dile getirilemeyenin dile getirilmesi olarak ele alır. Bu bakımdan zaman zaman düşmüş olduğu çelişkiler bağlamında dönemin düşünürleri tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Adorno'nun tek umudu modern sanattır. Özgürlüğü ve tarihsel gerçekiği elde etmeye ve sömürülen tüm değerleri canlandırmaya çalışan Adorno, yeni Auschwitz'leri ve kültür endüstrisinin yeni biçimlerini bu yolla engellemeye çalışmaktadır. Ancak modern sanat yapıtlarının, Adorno'nun düşündüğü kadar tarihsel gerçekiği tüm çıplaklığı ile ortaya koyamadığı da açıktır. Bir sanat yapıtı ne kadar özgün olursa olsun hiçbir zaman ilk adımda insanlara gerçekiği yansıtamamaktadır. Çünkü her sanatta mutlaka bir estetik kaygı bulunmakta ve öncelik ifade edilen estetik algılara verilmektedir. Adorno'nun düşündüğü gibi geçmişî gelecek nesillere aktarabilme durumu estetik kaygı karşısında pasif kalmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki büyük sanat yapıtları bile yeni Auschwitz'lerin yaşanmasının önüne geçememektedir. Çünkü toplum, sisteme tapmış durumda ve her eyleminde sistemin izlerini barındırmaktadır.

Son olarak, Adorno'ya göre Aydınlanmanın zaman içerisinde bir mite dönüşmesi ve topluma kültür endüstrisini sunması, toplum için ardı arkası kesilmeyecek olumsuz durumların kaynağıdır. Günümüz modern dünya ortamına bakıldığında, Adorno'nun çözüm önerisi olarak sunduğu tarihsel gerçekiği gözler önüne seren büyük sanat yapıtları bile toplumun büyük bir kesimi için etkili olamamıştır. Çünkü ileri teknolojinin mevcut olduğu bu toplumda birey hâlâ modern dünyanın kölesi konumundadır. Görünen o ki Adorno'nun Auschwitz olayıyla birlikte değişen düşünce yapısı, günümüzde de geçerliliğini koruyarak güncel tartışma konuları arasında olmayı sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W.; *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2015.
- Adorno, Theodor W.; *Minima Moralia*, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Adorno, Theodor W.; *Negatif Diyalektik*, Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2019.
- Adorno, Theodor W.; *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Adorno, Theodor W.; *Sahicilik Jargonu Alman İdeolojisi Üzerine 1962-1964*, Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.
- Adorno, Theodor W.; *Toplum Üzerine Yazılar*, Çev. M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Adorno, Theodor W.; *Otoritaryen Kişilik Üzerine Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, Çev. Doğan Şahiner, Sel Yayınları, İstanbul, 2016.
- Adorno, Theodor W.; *Edebiyat Yazıları*, Çev. Sabir Yücesoy, Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.
- Adorno, Theodor W.; *Metafizik Kavram ve Sorunlar*, Çev. İsmail Serin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2017.
- Adorno, Theodor W.; *Estetik ve Politika*, Çev. Ünsal Oskay, Alkım Yayınları, İstanbul, 2004.
- Adorno, Theodor W.- Horkheimer Max; *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, Çev. Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- Adorno, Theodor W.- Horkheimer Max; *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Adorno, Theodor W.- Horkheimer Max; *Sosyolojik Açılımlar*, Çev. M. Sezai Durgun, Adnan Gümüş, Bilgesu Yayınları, İstanbul, 2010.
- Adorno, Theodor W. -E. Bloch-G. Lukacs- B. Brecht- W. Benjamin; *Estetik Ve Politika*, Çev. Ünsal Oskay, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

- Adorno, Theodor W.; *Auschwitz Sonrasında Eğitim*, çev: Bülent O. Doğan, Cogito, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, sayı:36, Yaz 2003, Yapı Kredi Yayınları, S.136-142..
- Adorno, Theodor W.; *Walter Benjamin Üzerine*, Çev. Dilman Muradoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Adorno, Theodor W.; *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, çev: Bülent O. Doğan, “Cogito” Dergisi Yaz-2003.
- Behrens, Roger; *Adorno Sözlüğü*, Çev. Mustafa Tüzel, Versus Kitap Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bekalp, Bilal; *Frankfurt Okulu’nun Temel Eleştiri ve Amaçları*, Sosyal Bilimler Metinleri, Yıl:2019, sayı:01, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Din Felsefesi Doktora Öğrencisi.
- Boucher, Geoff; *Yeni Bir Bakışla Adorno*, Çev. Yetkin Başkavak, Kolektif Yayınları, İstanbul, 2013.
- Claussen, Detlev; *Son Deha: Theodor W. Adorno*, Çev. Dilman Muradoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çimen, Ülhak; *Opus Uluslar arası Toplum Araştırmalar Dergisi*, Sayı:29, Cilt:16. Eylül 2020.
- Horkheimer, Marx; *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, Metis Yay. İstanbul, 1998.
- Jay, Martin; *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları(1923-1950)*, Çev.Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Jay, Martin; *Adorno*, çev. Ünsal Oskay, Der Yay. İstanbul 2001,
- Kant, Immanuel; *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Kant, Immanuel; *Pratik Aklın Eleştiri*, Çev. İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999.
- Kierkegaard, Soren, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Doğu Batı Yay. Ankara.
- Kulak, Önder; *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisi Kısacasında Kültür*, Hacettepe Üni. SBE. Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2016.

Marcus, Herbert; *Tek-Boyutlu İnsan*, çev: Afşar Timuçin, Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul 1975.

Nietzsche, Friedrich, *Ahlakın Soykütüğü*, çev. Zeynep Alangoya, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

Sütçü, Özcan Y.; *Adorno'nu Felsefesinde Özgürlük İdesi Olarak Sanat*, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:20, 2015 Güz.

Yaman Kurt, Ayşegül, *Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*, SBE, Gazetecilik Anabilim Dalı, 2009.

Yıldırım, Mehmet, *Adorno'da Bir Özdeşlik Ve Totalite Eleştirisi Olarak Negatif Diyalektik Kavramı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2016.